

HERCZEG GÉZA

VÉGIG SZERBIÁN

AZ OSZTRÁK-MAGYAR, A NÉMET
ÉS A BOLGÁR HADSEREGGEL
A BALKÁNI HARCTÉREN

BUDAPEST,
AΞ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI U..-T.
KIADÁSA
1916.

Szerbia végzete

Szerbia végzete beteljesedett. Szerbiái el gázolták, agyon tiporlak, szétmarcangollak, mint az öngyilkost, aki odafekszik a robogó expressz-vonat elé. Valóban az expressz-vonat sebességénél és ellipró erejével végeztek Szerbiával. Szeptemberben még francia repülők szálltak lel Belgrádban, gyakran megjelentek Újvidék fölött és megtörtént, hogy bombákat dobtak le a békés városra. A szerb hadsereg erőteljes volt és büszke a múlt esztendő kétségbe nem vonható sikereire, Potiorek és Frank tábornokok visszavonulásaira. És november végén Péter Király egy görhes és kehes lovon, hóban, szélviharban, országát veszttve, mindenét veszttve reménytelenül és menthetetlenül, facér király, mint. egy üldözött betyár, akinek a sarkában vannak a pandúrok, menekül az albániai országúton.

Augusztusban még Lublinban láttam Mackensent és a Radambót Ivangorod felé vezető országúton, egy nagy szürke automobilban, amelyik szembe jött velem, Kövess tá-

homok ült. Az egész úgy ment — ezt legnagyobb szerűbb benne — mint ahogy a túlságosan modern drámák cselekménye folyik le. Egy este fél nyolctól féltizenegyig. Október nyolcadikán bevették Ivangorodot november hatodikán már elesett Nis és január tizenegyedikén Montenegró bevehetetlen erősségét Lövésen szikla-vára is a mienk. Szerbiában tabula rasat csinált Mackensen, a mindent elsöprő tabula rasa Céltalanja.

Megálj, megálj kutya Szerbia, majd ad néked a monarchia . . . énekelték a katonák már 1908-ban, majd 1912-ben az annexió izgalmainál az állandó boszniai készenlét idején, aztán betiltották a nótát, amelyik a népdalok szuverén biztonságával, mintha azt akarta volna bizonyítani, hogy Szerbia a mi külön ügyünk, Szerbia a mi külön ellenségünk, megáj, megáj kutya Szerbia... 1911-ben, a Poliorek és Frank tábornokok emlékezetes offenzívája alatt újra felhangzott a tragikus nóta, aztán nem lehetett hallani többé, valamint az osztrák dalt sem, amelyik arról szól, hogy Prinz Lugen, a nemes lovag, mint veszi be Belegrád városai és várai.

A kutya Szerbiának most mégis vége. Az 1915-ik év utolsó három hónapja ragyogóan helyrehozta az 1914-ik év bal-

szerencsáját. Mackensen egy őszinapon otthagya Lublint és hadseregeit, amelyek messze a Búgon túl harcoltak. Mackensen elutazott Bécsbe, megköszönte a királynak a Szent István-rend nagykeresztjét, aztán Budapesten át leutazott Temesvárra, amelyet az a szerencse ért, hogy a tábornagy főhadiszállása lett. Mackensen, Callwitz és Kövess, magyar, osztrák és német katonák; megindulak a hadseregek és Szerbiának már e percben vége volt.

Kövess tábornak mondotta Belgrádban az első diadalok után:

— A katonák haláltmegvető és önfeláldozó hősiessége vélte be minden nehézséggel és legyőzhetetlen akadállyal szemben Belgrádot. Belgrád bevétele nem hadvezéri zsenialitás, vagy valami nagyszerű stratégiai siker eredménye. Belgrád bevétele: hősi önfeláldozás, haláltmegvetés, elszántság, kötelességteljesítés. Csak a katonák. . .

Szerbia végzetének a beteljesedése után valóban elsősorban a Cigánysziget halottaim kell gondolni, csukaszürke és feldgrau halottakra, akik olyan sűrűn feküdtek ott még a Belgrád bevétele után való napokon is, hogy csak nehezen és óvatosan lépkedve lehetett közöttük jární, mint kertész az ápolt, virág-

ágyak között. Most, hogy Szerbia végzete beteljesedettnek látszik, elsősorban ezekre a halott hősökre kell gondolni, a friss sírokra, ahova eltemették őket, a múlt évből való korhadt fakeresztekre, amikről az idő már lemosta a tintaceruzás felírást. S a belgrádi temető halottaira kell gondolni, a nisi tömegsírokra, meg a nisi foglyok égbekiáltó szenvedéseire.

Ez a könyv nem időrendi vagy oknyomozó története a szerbiai eseményeknek, a diadalmas balkáni hadjáratnak korántsem stratégiai leírása, vagy taktikai fejtegetése. Mindez lehetlenség volna és frivol kísérlet az események e rövid horizontján. Belgrád előtt és Belgrádon túl a Kövess hadsereggel, azután a németekkel és amikor a bolgárok hozzánk csatlakoztak, a nagyszerű bolgár hadsereggel jártam végig Szerbián, a magyar, az osztrák, a német és a bolgár önfeláldozás frontjain. Ezek a feljegyzések inkább fotográfiák. Fényképfelvételek az újságíró szemének a lencséjével szíve érzékeny lemezére.

Belgrád

Belgrád elesett és ezzel a szerbek elvesztették a fővárosukat és egyben a legjobb védelmi vonalukat. Belgrádot az egész vidéken uralkodó magaslati fekvése, a Duna és Száva, mint hatalmas természeti akadályok, szinte bevehetetlenné tették. A szerb, a francia és orosz vezérkari tisztek, az entente katonai szakértői lehetetlennek tartották, hogy csapataink átkelhessenek a Dunán, amelyik itt majdnem egy kilométer széles és hozzátele orosz aknákkal, amiket francia tengerészek raktak le. Es mégis sikerült. Belgrád alatt a hajókon piros-fehér-zöld zászló lobog, a konak előtt aradi bakák állnak díszőrséget és az utcákon a debreceni honvédszázárok — lovasrendőrök.

A szerbek készültek Belgrád megtámadására, várták az ostromot, csiak a támadás emberfölötti méreteire nem voltak elkészülve. Éjjelenként fényszórókkal világították meg a Dunát. A Kalimegdánon úgy állították fel a

hajóágyúkat, hogy a Dunát minden percben és minden ponton eláraszthatlak tüzükkel. A szerb hadvezetőség valószínűnek tartotta, hogy csapataink a négyszáz méter széles Száván akarják kierőszakolni az átkelési. Felrobbantották a Száván átvezető vasúti hidat és erős csapatokkal állandóan megszállva tartották a Száván lévő Cigányszigetet. Katonáink vi tézsége és haláltmegvető bátorsága keresztülhúzta a szerb ellenség minden számítását. Átmentünk a Dunán, ott, ahol 1717-ben Jenő főherceg vert rajta hidat, és a német csapatok egyidejűleg átkeltek a Száván is. A nagyszabású haditerv Mackensen és Kövess munkája, kivitele főként magyar honvédek bravúrja.

Mackensen tábornagy kiadta a parancsol, hogy az alsó Drinán, Száván és Dunán egyszerre támadjuk meg Szerbiát. Kövess Belgráddal szemben összpontosított tüzérsége már be volt löve az ellenséges állásokra. Gorlieén kívül a világháborúnak egyetlen pontján sem volt együtt annyi és olyan ágyú, mint Belgrád alatt. Zimony körül voltak koncentrálna a magyar-osztrák és német nehéz és könnyű tarackok, tábori és hegyi ágyúk, amelyeknek borzasztó hatásáról a szerb hivatalos jelentés is ijedt őszinteséggel emlékezteti meg. Negyven-

kettesek, harmincésfelesek, huszonnégyetek, tizennyolcasok, tizenötösök . . .

Tüzérségünk már október ötödikén belől te magát a szerb állásokra és Belgrád katonailag fontos pontjaira. A szerbek, hogy állásaikat el ne árulják, nem viszonzták a tüzet. Mi tudtuk, hogy a Kalimegdánon és a Vracsar-magaslaton van a szerb tüzérség és hogy a Duna jobbpartján, húzódó lövészárkokban, sőt a kis Cigányszigeten is szeri) gyalogság van. Egész éjjel keresett, kutatóit a Kalimegdánon az ellenség fényszórója. Október hatodikán délután tüzérségünk megkezdte az ágyúzást. Bombázásunknak borzasztó hatása volt. A belgrádi vasútállomásnál, a gyárvárosban, a vágóhid lói északnyugatra levő negyedben gyújtóbombáinktól sok ház lángbaborult. Gránátjainktól a falak összeomlottak. A szerb tüzérség rettenetes tüzelésünk alatt is hallgatott. Csak késő délután lett több lövési egy német repülőgépre, amelyik Belgrád fölött kóválygott hosszabb ideig, de az aviatikus sértetlenül visszatért és beszámolt a tüzelés hatásáról. Jelentették, hogy a topcsiferaljai fő vasútvonalon igen élénk forgalmat észlelt. A szerbek visszavonulnak . . .

Október hatodikán éjfélkor kezdtük átszállítani első csapatainkat a szerb partra. A Magyar Folyam és Tengerhajózási Részvény-

társaság, a Dunagőzhajózási Társaság és a Délnémet Társaság gőzöseinek kiindulási pontja Obanovce volt, honnét az első szállítmány a Kinizsi, Stefánia, Bács-Bodrog és Herkules hajók uszályain a Zimonnal és Belgráddal szemben fekvő Borcsa szigetig érkeztek. Itt a Duna-partra, valamint a Gémszigetre és onnét a Kazánsziget délkeleti csúcsára érkeztek, anélkül, hogy a szerbek egyetlen emberünket látták volna, vagy észrevették volna, hogy a füzések között katonáink mozognak. A szigetről a belgrádi partra szegedi utászok és komáromi szapórók, zöld fűzzel fedett pontonokon vitték át katonáinkat és pedig nem a belgrádi vár alá, hanem a szerb parthoz. Hajnali két órakor egyszerre megszólaltak összes ágyúink, különösen a szerb ütegek ellen, amelyek a Dunán való átkelésünket leginkább megakadályozhatták. Nehéz ütegeink a Vratsar és a Banovo-Brdo magaslatokra küldték bombáikat. Egyidejűleg német csapatok a felrobbantott zimonyi vasúti hidtól nyugatra megkezdték katonáinknak pontonokon való átszállítását a Cigányszigetre.

A szerb fényszóró izgatottan és reszketve a Kalimegdánon kutat jobbra-balra. Hirtelen telitalálat éri a fényszórót, mire az egész

tájék koromsötétségbe borul. A homályt ágyúink tüze teszi világossá és képzelhető, hogy milyen kísértetiesé. A szerb tüzérség még mindig hallgat. Csak akkor szólal meg, amikor a monitorok provokálják. A monitorok megjelennek a Dunán, hogy magukra vonják a tüzet. A szerb ütegek tüzelnek és elárulják állásaikat. A szerb ágyúk és gránátjaik megsértették két monitorunkat, a Temest és az Emisei. Megsérült monitorjaink ágyútűzzel elhallgattatják a szerb ütegeket és hősiiesen megoldva feladatukat, visszavonulnak.

A monitor parancsnoka elmondotta, hogyha szerb tüzérek lettek volna az ütegeknél, elsüllyesztették volna a hajókat. Szerencsére francia tüzérek voltak az ágyuknál, akik a később foglyul ejtett szerb katonák előadása szerint azonnal megszöktek, mihelyt közéjük csaptak a monitorok gránátjai. Ágyúink egyrésze azután lekötötte tüzeivel a szerb ágyúkat, másik része tűzsorompót állított a csónakokról partraszálló katonáink és a szerb gyalogság között. Reggel négy óra ötven perckor már két zászlóaljunk volt a szerb parton, ahol rohammal kiverték a szerbeket a vasúti töltésen elfoglalt erős állásaikból.

A németeknek az első éjszakán nem sike-

rült a Cigányszigetet elfoglalnunk. Mihelyt kivirradt, be kellett szüntetni a további csapatoknak a Dunán és Száván pontonokon való átvitelét, mert a szerb tüzéség akkor akcióba kezdett. Áthajózott katonáink ott feküdtek a Duna jobbpartján. Előttük jobbra ellenség, fölöttük a Kalimegdánon a szerb tüzéség, hátuk mögött a széles Duna. Mélyen beásták magukat a vasúti töltésbe és folytonosan tüzeltek a szerbekre. Közben ágyúink egész nap részben a szerb ütegeket bombázták, részben megállították ágyútüzükkel a szerb gyalogság ismételt támadásait. Este a sötétség védelme alatt folytattuk a Kazánszigetről csapataink átszállítását. Ugyanekkor, hetedikén éjjel a németeknek is sikerült a Cigányszigetet megszállaniok. Itt ejtették az első foglyokat. Több mint hatszáz szerb hulla feküdt a szigeten.

Október nyolcadika a rettentő utcai harcok napja. A magyar és osztrák zászlóaljoknak csak elkeseredett utcai harcokkal sikerült Belgrád északi részéi megszállni. A szerbek hőiesen harcollak. Az utcákat téglákkal, kövekkel, bútorokkal elbarrikádozlák. Mindössze száz-kétszáz lépést hátrállak s újból és újból fölvettek a harcot katonáinkkal. A megsebesült szerbek sem menekültek el, tovább lövöldöztek a magyar, osztrák és német

katonákra, utolsó leheletig harcoltlak. Civil férfiak, sőt asszonyok is küzdöttek a szerbek soraiban. A szerb asszonyok géppuskáknál segédkeztek és kézigránátokat dobáltak.

A szerb tüzéség ereje annyira megtöri, hogy október nyolcadikán éjjel a Borcsa szigetéről már gőzösökön szállítottuk csapatainkat Belgrádba. Mindegyik gőzös négy uszályt void maga után. Egész éjjel szakadatlanul tartolt a kétségbeesett véres küzdelem Belgrád utcáin, ahol csapataink nehéz küzdelmekkel, minden sarokéri vérezve jutottak el a Dusan cár utcáig. Zsivkovics szerb tábornok öt ezreddel védte Belgrádot és környékét, amelynek vártornyára október kilencedikén reggel hat órakor tüzték ki a fekete-sárga zászlót.

Vasárnap este volt, amikor megérkeztem Belgrádba, de még másnap, héttől és harmadnap kedden és szerdán is, csütörtökön is vasárnap volt Belgrádban. Belgrád egészen halott, néptelen és sivár. A magyar-osztrák és német katonák nagy forgalma, a sürgés-forgás sem adja vissza a szerb főváros kipusztított életét. A régi Belgrádra, a világkomplikációk fő- és székvárosára rá sem lehel ismerni. Mindenféle rom és csak rom mindenféle. A város belső része néptelen. Az üzletek zárva vannak, egyik-másik boltnak fel van törve az

ajtaja. Mindenült az utcai harcok veres-nyomai. A vasredőnyök szitává vannak löve. Belgrád százezer lakosából a háború alatt mindössze húsz-huszonötezer maradt a városban. A polgárok az ostrom utolsó napjaiban legnagyobbbrészt elmenekültek. A szegény fertályban, az úgynevezett Slavia-negyedben maradt négy-ötezer ember, a belvárosban és egyebütt legfeljebb kétezren maradtak. Ez a szám azonban folyton növekszik, mert a földalatti Belgrádból előbújnak az emberek, akik pedig nem jönnek elő. azokat a katonák kiziszkálják a pincéből.

Zimonyon alig látszott meg a háború. A városban majdnem normális az élet. Az utcákon rengeteg katona. Sok sebesültet szállítanak. A szerb tüzérség tavaly augusztusi és decemberi tüzelésének nyoma még megvan. Most mindössze kilenc lövést adtak le a szerbek Zimonyra. Az egyik egy Sonnen féld nevű kereskedő üzlete előtt robbant fel. Egyéb baj nem történt. A Duna- és Száva-parton rengeteg hajó. A nagy vasúti hidat, a háború legelső sóhajainak a hídját a szerbek felrobbantották; teljesen elpusztult. Minden egyes ive ferdén behajlik a vízbe. A forgalmat hajókon bonyolítják le és a Cigány-sziget mellett

épített szükséghídon, amit a szerbek nem tudtak elpusztítani.

Végig a belgrádi partok előli a Nyelmjse torony, a villanytelep nagy kéménye, a tiszti pavillon, a kadét-iskola, a víztorony és a kilátótorony romokban hevernek. Az erődműveket teljesen elpusztították tűzereink. Belgrádban azt beszélük, hogy az ostrom alatt elég élénk volt az élet a városban. A mi megfigyelőink távcsövekkel sétáló alakokat láttak a szerb főváros utcáin. Most alig van ember Belgrádban. Asszonyok járkálnak mindenfelé, a legtöbben gyászruhában. Egy hét alatt száznál több fölfegyverzett komitácst fogtak el, olyanokat, akik pincékben rejtőzködtek. Az egész városban két könyvkereskedés, egy papírkereskedés és tizenkét fűszerüzlet van nyitva.

A Hotel Moszkvát még tavaly megsebesítették ágyúink. A nagy kávéházból nem látható semmi, végig be van deszkázva. Legmagasabb csúcsán egy német zászló. A szállodák közül a Grand Hotel Slavia, a Balkán, a Paris és a Szaloniki fogadók vannak nyitva. Az új, épülő konakon néhány telitalálat nyomait fedeztük fel. A régi konaknak trónterme még a múlt évi december óta romokban hever. A konak tetején a kétféjű sasos osztrák császári zászló leng. A padlás egyik ablakában egy kis

magyar lobogó A kapun szerb zászló rongyokban. A minisztériumok, a kórházak, a katonai parancsnokságok épülői, a posta-épületek és a követségi paloták lakatlanok és sértetlenek.

A gyógyszertárak mind zárva vannak. Az egyetem mellett romokban hever egy ház, a melyben a francia irodalmi társaság székelt. Az egyetem, amely a háborút megelőzőleg alakítás alatt volt, most is úgy áll, mint a háború o:Ö. Deszka állványokkal van körülvéve. A Nemzeti Bankban kórházat rendeztek be a szerbek. A polgármester eltűnt .Belgrádból, az alpolgármestert letartóztatlak. A polgármesteri leendőekkel Popovics Koszla bankigazgatót bízták meg. Az utolsó napokig szerb komisszáriusok látták el a városi lakosság élelmezését. Az élelem olcsó volt Belgrádban. A kenyér kilóját ötvennyolc fillérért, a marhahúst másfél frankért, a disznóhús kilóját pedig két frankért mérték. Most a katonaság gondoskodik a lakosság ellátásáról.

A német és az osztrák-magyar pénzforgalomban a dinár értéke ötven fillér. A szerbek maguk visszautasítják a dinárt, mint fizetési eszközt. Az utcákon mindenféle sebesülteket és foglyokat visznek. Négy szerb tiszt lehajtott fejjel jön szembe velem a főutcán, két szuro-

nyos őr kíséri őket. A szerb foglyok lerongyoldottak, öregek. Fosztogatás miatt több civilt is letartóztattak. A kifosztott üzletek előtt most szuronyos őrszem áll.

Hogy ez a „kino-riport” a meghódított Belgrád első napjairól teljes legyen, még egy kép: Kövess tábornok Belgrádban. Délután a Mihály fejedelem-utcáján találkoztam Kövess tábornokkal. A frontba ment. A Hotel Moszkva előtt leszállt az autójáról és két vezérkari tiszt kíséretében végigsétált a városon. Mekkora nt és micsoda távolság akcióban és sikerben: Piotrow—Ivangorod—Belgrád. A tábornok a harctérre ment, s a harctér ekkor még nem volt messze a várostól. Egyre halkabban, de még mindig elég erősen hallható a távoli ágyúdörgés. A bombázásra még mindig megreszketnek azok a kivételes ablakok, amelyek — csodás véletlen — épségben maradtak.

Le Comte D'Avala

Belgrádból Nisbe, Nisből Mitrovicára menekült a szerb királyi udvar, hiába a belgrádi konak mégis csak a legérdekesebb pontja Belgrádnak, ha lakatlan is a szerb királyok palotája. Véres és nehéz harcok árán került a tetejére a császári kétféjű sasos lobogó és egyik padlásablakába egy kis magyar zászló. És a királygyilkosság emlékezetes dombja mellett jobbra és balra most a két nagy épület, a régi és az új konak, már egyáltalán nem királyi rezidencia. Múzeumi látványosság, háborús emlék, több semmi.

A régi konak, illetőleg a legrégebb, az egyemeletes sárga ház, amelynek az ablakából az összeesküvő tisztek kihajították Sándor királyt és Drága Masint, az volt az igazi konak, a stílusos balkáni, igazi szeri) királyi palota. A mostani két épület két egyszerű stílustalan ház; a régin még egy-két évtized patinája; mint a dinasztíának, amelyik lakott benne, nincs semmi előkelősége. Az új konak, amelyik épülőfélben maradt, tipikus Fellner és Helmer-építmény,

üres ívekkel és céltalan bolthajtásokkal, utánzott terméskövekkel és gyanús oszlopokkal. Az Obrenovicsok konakjának csak a nyoma maradt meg, a helyén magasra feltöltött doml) emelkedik, mint egy nagy sírhalom.

A két konak épület előtt, amelyeket mint régi és új konakot különböztetnek meg, szuronyos őrszemek állnak. A régi komik mellett levő kapu és az a kocsi-kijáró is, ahol Péter király és Sándor trónörökös szoktak kihajtatni, most le vannak zárva. Köz-katonák állnak őrt és a zászlós, aki az őrség parancsnoka, valóban úgy fogja fel a dolgát, mint egy múzeumban. Kilenc órakor nyitják ki a konakot és tizenkettőig marad nyitva, öt perccel tizenkettő előtt figyelmeztetik a komák látogatóit, hogy tizenkettőkor lecsengetnek, bezárják a kiállítást, egy valóban pusztuló dinasztia alaposan elpusztult emlékeinek a kiállítását.

A hátsó kapu a földszintről nyílik, de az utcára ez már első emelet; hátulról, a feltöltött udvarról mindjárt az első emeletre jut az ember. A márványos előcsarnokból balra a trón-terembe jutni; itt az előkelő bíbor mellett a szerb udvar kedvenc, rikító színei dominálnak és tragikusain nagyszerű kép a harminc és feles teli találata a terem közepén, amint egy

egész Calai ledöntött ós a törmelékeket a Iron számolyáig szórta. Ez a lövés még decemberről való, ezt látta nyilván Péter király is és kétségtelenül a trónörökös, aki azóta volt néhányszor Belgrádban. Nekem főként ezért érdekes a széllőtt trónterem.

A hallból kis mellékhelyiségek nyílnak. Egyik szobában, ahol a szolgálattelvő komornyik lakhatott, asztalok, székek egymáson és különféle holmik összedobálva. írások, könyvek, képek, dobozok és egészen váratlanul tennisz-rakettek. Két német tiszt, amint sétálnak a komikban, idekerülnek, érdeklődve nézegetik a rakettekét és vitatkoznak azon, hogy jók-e, és milyen gyártmányúak. Az egyikbe tollkással és hanyagul egy G. betű van belefáragva. Ez nyilván György hercege volt.

A hall lépcsője körül szanaszét értékes és kevésbé értékes könyvek halomszámra és exlibrisek dobozokban. Kis papírszeleten a Karagyorgyek címere, közepén kard 1.389—1895 évszámok között és alatta a felírás: „Tempus et meum jus.” Ez a Péter király exlibrise. Mintha nem is szeri) uralkodó volna a megboldogult, hanem valami rendes ember, egész szokatlan intelligenciájú és nyugati értelemben is magas műveltségű. Rengeteg angol, francia, német, sőt magyar könyv hever itt szanaszét

az orosz és szerb nyelvű nyomtatványok tömegei mellett. A könyvek mind díszes kötetekben, aranyozva, ezüstözve, csak a legújabb kiadású könyvek maradtak az eredeti fűzésben. A régi könyvek közt a politikai, történelmi, katonai művek a fontosabbak. Rengeteg foglalkozik a szerb nemzetiségi kérdéssel. Találtam egy magyar könyvet erre vonatkozólag:

A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból.

Írta: *Popovich Milos*, a *Vidov Dan* szerkesztője
Belgrádban.

Öreg könyv, 1865-ben nyomtatták Szabadkán.

Magyar költők kötetei is itt fekszenek a konak lépcsőin szanaszét és folyóiratok, újságok ezer és ezer példánya. Vaskos kötetekben fotográfiák. Fényképalbumok nehéz rézveretű kötésben, fotográfiák kartonokra ragasztva, Egyik szobában bécsi üzletből való edények, porcellánok a szerb királyi koronával. A mellékhelyiségek piszkosak, a fürdőszobák primitívek és a tizennégyhónapos elhagyoltságban minden olyan tönkrement, mint valami öreg, évszázados várkastélyban.

Az emeleten a király lakosztályai egészen üresek. A bútorokat ínéig a háború kezdete

előtt elvitték mind és minden bútor két könyves szekrény és az ajlókon a vas lag párna. A király lakosztályában legtöbbnyire katonai művek, góthai almanachok, királyi családokról szóló könyvek. Legtöbb könyv a német császárról szól és Stead híres könyve, The Habsburg Monarchy is megvan egy-két példányban.

A kutatók ill érdekesebb dolgokat is találtak. Egy szerb katonai sematizmust, ceruzával írott széljegyzetekkel. Egy könyvet, a miben benne van a királyi család táviratváltásainak a jegyzéke. Egy kézzel írott füzetet, amiben a konak-örségek jelentései vannak összegyűjtve. Egy dobozban kérvények, sok köztük a kezdetleges írású instancia. A legtöbbön rajta van valami megjegyzés, nincs kizárva, hogy magától Pétertől.

Közvetlenül a király lakosztálya mellett van Sándor trónörökös lakosztálya és ez a legérdekesebb, itt maradt a legtöbb butor és legtöbb emlék és közvetlenebb nyomok a herceg mindennapi életére itt található. A szoba, amelyik a hálószobájából nyílt, valami kápolnaféle félig, felerészben pedig toalett-szoba lehetett. A kápolnában primitív képek a szerb uralkodóház tagjairól, olyanok, mint a körüti fényképagnyitónál készülnek néhány

óra alatt. A toalettszobában tükrök, mahagóni-szekrénykék és kis asztalkák, a földön szanaszét mindenféle írások, könyvek, rengeteg menü-kártya, elfogyasztott ebédekről, amiknek igen egyszerű és polgári volt az étrendje.

A fürdőszobába nyitó tapéta-ajtó mellett egy szekrény még mindig tele a trónörökös ittfelejtett holmijaival. Kissé kopott és kissé szakadt utazósapka mellett ingek és jéger-ingek és selyem alsóruhák meg párnák. Egyik szekrényfiókban kővékeményedett arc-krém, a párisi Roger és Gallet porcellán-tégelyeiben. Rossz színű és kissé paraszti arcbőrét ezzel próbálta javítani a trónörökös. A szépítőszerék mellett egyéb holmik, nem női holmik, mint az arckenőcs, hanem férfiasabb dolgok, intímebb fölszerelések.

A fiókban egy csomó névjegy. Egyszerű kartonlapon ez a sor áll a névjegyeken:

LE PRINCE HÉRITIER DE SERBIE

Lenn a földön, a szemétben egy érintetlen kis doboz. Névjegyskatulya. M. Desmarest

graveurnél készült Parisban. A névjegyen ez a név:

LE COMTE D'AVALA

Sándor herceg szerény fiatalember volt és inkognitóban, ha külföldön utazott, mindig ezt a nevet használta. Így szerepelt a francia Riviérán, így ismertek Parisban és amikor 1911-ben Budapesten volt, így írta be magát a Hungária vendégkönyvébe Sándor herceg, a szerb trón örököse: Le Comte d'Avala. Avala grófja. Eltettem emlékebe egy ilyen névjegyet, vetetlenül épen azon a napon, amikor Kövess csapatai heves harcokban elfoglalták Belgrádtól délre — az Avalat. Le Comte d'Avala . . .

Kronska ulica 23.

A világháború itt kezdődött tulajdonképpen, ebben az egyemeletes sárga kis házban, a Kronska-ulica 23. szám alatt. Ez a néma utca, rosszul kövezve, szétálló nagy gránit-kockáival, amint lejtősen emelkedik a konak felé, nem különb egy falusi utcánál és mégis minden együtt van itt; idelátszik a konak udvara és magas vaskerítése, mellette a szerb vezérkar kis háza, a szomszédságban a hírhedt György herceg palotája és az utca végén az osztrák-magyar követség, a 23-as szám alatt.

A 23-as szám alatt a sárga kis ház minden függőnye lebocsájtva, minden ajtó, minden ablak erősen lezárva. Az első emeleten van mindössze valami hiba, a vakolat a sarkon lehullott, lehet, hogy magától és nem a bombázástól. Egy ablak is be van törve az első emeleten, a három ablak közül a jobboldali szélső, ez is talán a sietségben, ahogyan akkor, azon az emlékezetes július 25-én bezárták, vagy becsapták, akkor törhetett össze és korántsem a tüntető szerbek köveitől. Szóval

minden a legnagyobb rendben és ez megnyugtató, hát mégse pusztít el mindent a háború.

A követség kis kápolnájának a kapuin is lakat van. A háború előtt három héttel itt volt a rekviem Ferenc Ferdinándért és a kápolna kis kertjében, ahol bokáig jár az ember a tavalyi meg az idei őszőn lehullott sárga levelekben, tavaly itt friss zöld fűvön állt Szerbia minden nevezetes képviselője, itt volt Sándor trónörökös, a Pasics, a Hartwig, mindenki itt volt és Jankovics, Bozsovcics, Markovics tábornokok, akik most visszavonulnak a szövetséges seregek nyomasztó offenzívája elől. A kis kápolna és a kis kert mint történelmi nevezetességű helyekhez illik, elhagyottak, némák és lehetetlen nem gondolni a háború végére, itt, ahol a háború kezdődött.

A követségi iroda házának kis kapuján, ahol Pasics bevitte az ultimátumra adott válaszat, van egy kis villamos csengő, meg kell nyomni, szól még, élesen és erősen berreg odabenn az elhagyott épület üres szobáiban. A sarkon egy szuronyos honvéd áll őrt. Erdélyből való honvédek, románok adják az őrséget. Az őrzető egy frájler, az őrség szállása ott van a követségi palota kapuja mellett, ahol a portás fülkéje volt és ahol az aranszegélyű sapkás kapus ült tavaly, ott most egy oláh

honvéd szalmazsákon fekszik, mivelhogy az imént levai tolták. Az örvezetővel végigjártuk a kertet, a ter rá szokot, a lugasokat.

Itt lakott Giessl báró. A nagy pálma állványokat feldöntötte a szél, a virágágyak elpusztulva, a jégverem ajtaja is bedőlt. A fák lombjai közé villany-körték voltak felszerelve, a körlek, mini a túlértek, lehullottak, össze törlek, de a villany gyújtó csavar a fába erősítve még mindig megvan, mint a diplomata-élel előkelőségének az emléke. Istenem, garden partyk kerti ünnepélyek, fogadások mikor voltak, hát ezek is voltak, amikor színes villanylámpák égtek a lombok között, az osztrák-magyar követség palotájában. Régen, amikor még Dumba volt a követ, meg Forgách gróf és Ugrón, akkor még híresek is voltak ezek az estélyek.

A követségi palota lakó termeinek ajtóin érintetlen a pecsét, a szél kiszakította a terasz kék-fehér ernyőjét és most ez is elzárja a parkba nyíló ajtót, amint ráhullott az ajtóra. A lugasban egy kis asztalkán egy elrongyolódott piros mellény, nyilván a dragománé volt s a dragomán, amikor levetette, itt hagyta, vagy itt felejtette. Az aradmegyei oláh honvéd nem is sejti, hogy milyen nevezetes épületet őriz.

— Valami nagy úr palotája lehetett ez! — mondja. A szerbek is őrizték, itt az őrszobában találtunk még kenyeret, meg dohányt, amit azok felejtettek itt...

Honnan is lehetne tudni, hogy mi ez a nevezetes sárga ház. A követség hivataláról és a követ palotájáról idejében leszedték még a zászlórudat és a címet.

Nincs messze a mi követségünktől a német kövei palotája, ugyancsak a Kronskaulicában, a 35-ös szám alatt. Belülről és kívülről teljesen épségben maradt ez a ház is, itt még a német birodalmi címer nagy fekete adlere is épségben maradt. A szerbek őriztetlek a követségeket és a környékbeli lakosok azt beszélik, hogy a mozgósítás első percétől kezdve őriztették és bár tüntető menetek meg is jelenek a paloták előtt, soha nem kerül sor a házak megtámadására. Hazafias dalokat énekeltek és elmentek, de a palotákat nem bántották. Decemberben, amikor csapataink kiürítették Belgrádot, beszélik, a két követség előtt nagy tüntetések voltak, de mint látható, nyomuk nem maradt.

A konakkal szemben az orosz követség palotája is le van lakatolva, most ezt is a mi katonáink őrzik; az orosz követségen is magyarul beszélnek most.

A kapun egy megható felírás; alföldi dialektusban és ortografiával egy magyar népfelkelő föl jegyzése:

ITT ÁLOTTAM ŐRT
 1914. DEC. 8-ÁN ÉN
 FARKAS JÓZSEF 41. HADTÁP-
 NÉPFÖLKELŐ
 MAGYARORSZÁG.
 MÁSODIK SZÁZAD.
 BÉKÉSGYULA.

Valami igazságot mégis szolgáltatott a háború. A Száva-parlota a Kraljevica Natalie 2. számú házban van, illetőleg volt a Zlatna Moruná-hoz címzett korcsma, a Ivomitácsik, a boszniai szerb diákok, a Narodna Odbrana embereinek a találkozó helye. A sarokház, ahol ez külvárosi lebuj volt, egészen elpusztult. Egy „Zufalls-treffer”, ahogy mondani szokták, egy elhibázott lövés véletlenül, de nem méltatlanul elpusztította a házat és benne a kávéházat, ahol Princip és Cabrinovics megkötötték az üzletet Tankosics őrnagygyal Ferenc Ferdinánd meggyilkolására.

Belgrád bombázása.

Egy megviselt kis noteszből való ez a napló, s a kitépeti, szakadozott lapok hevenyészett följegyzéseinél nincs hübb és közvetlenebb leírása Belgrád bombázásának. Egy hadiönkéntes tűzérkáplár, akinek Belgrád bombázása volt a tűzkeresztje, első háborús élménye, márciusban rukkolt be a komáromi vartüzérekhez és egy 18-as Haubitz-üteggel került Belgrád alá. Mindent feljegyzett, mindent felírt egyszerű és emberi szavakkal, amint egy padláson levő megfigyelő-helyről, mint udvari páholyból nézte a páratlan színjátékot, ami Belgrád bombázása volt. A kezembe került ez a napló és én íme, közlőin változatlanul és egész terjedelmében, mert ezt egy szemtanú írta Belgrád bombázásáról és egy szemtanúnak, sőt résztvevőnek friss feljegyzése.

Szeptember 24. Ma, pénteken, reggel hét óra negyvenötökor indulás. A pályaudvaron berakás és menázi. Onnét tovább Batajnica

felé. Első állomás Karlóca, vagy ahogy itt írják Karlovci. Sok várakozás. A hangulat kitűnő. Elaludtam, úgy ébresztettek föl Zimonyban, Zimony külvárosában. Franzstadttban vagoníroztak ki bennünket. Az üteg elszállítása után hajnalban aludni tértem. Egy asztal tetején, a Laudon-kaszárnya második emeletén aludtam. Belgrádról almodtam.

Szeptember 25. Reggel hat óra öt perckor láttam először Belgrádot. Az idő szép, de ködös és így megfigyelésre kimenni nem túlságosan alkalmas. Messziről tompa ágyúdörgés hallható. Délután megkezdtük a batterie ki-mérését és ásását. Nyolc órai szolgálat után holtfáradtan lefeküdtem. A szerb ütegek egy pár lövést adtak le.

Szeptember 26. Reggel négykor munkába álltunk, így megy ez mindennap, amíg nem lesz kész az üteg helye.

Október 1. Kész lett mára a batterie helye. Mellettünk most kezdik ásni egy negyvenkettes üteg fedezékét. Látcsővel alaposan megnézem magamnak Belgrádot.

Október 3. Reggel hét óraker kimentem a szávparti Bahnhof-on levő beobachter-álláshoz. Ez lesz talán az én helyem.

Október 1. Délelőtt félkilenckor két lövés. Nem a mi ütegünk volt.

Október 5. Elfoglaltam a helyemet — reggel nyolckor — a megfigyelőálláson, ahol most már maradni fogok további parancsig. Beobachtungstand-om kitűnő. A Kalimegdán innen «3000 méternyire van. Tizenegy óra tíz perckor a tábori ütegek lassan megkezdik a belövési. Egy óraker egyszerre sűrűn megkezdődött. Mindenféle kaliber dolgozik. Repülők állandóan fenn dolgozik, a szerbek csúnyán lövik, de semmi baja nem történik. Felfedeztünk (1 óra 50 perc) egy üteget és be is lőttük egy részét. A mi ütegünk leadja az első lövést (2 óra 18 perc). Az első lövés a Nyebojse toronytól ötven méterre balra esett. Az idő borzasztó ködös. Nagyon hideg szél fúj. Kész a hangverseny. Már gépfegyver is dolgozik és az összes ágyuk is dolgoznak. Ez a tűzkeresztésem. . . Délután 3 óra 40 perckor véget ér az ágyúzás. „Ez csak belövés volt!” — mondja a kommandánsom. A repülő sértetlenül hazatért.

Október 6. Éjjel semmi sem történt. Reggel leváltottak. Most újra kezdődik. A szerbek is lönek már. Egész nap lőttek a mi ütegeink. Az ebéd gulyás, krumpli. Nem is jut eszünkbe enni. Úgy hallatszik, hogy éj-

szaka lesz a gyalogsági támadás. A szerbek egyáltalában nemi lönek vissza. Belgrád ég. (1). u. 5 óra 30 perc.) Éjjel óriási lövöldözre ébredtem. Megkezdődött az ostrom.

Október 7. Hajnali három óra. A gyalogság támad. Előző nap már előkészítettük a támadást. Tegnap újra átvettem a szolgálatot. Ez az írásom a legnagyobb ágyú- és gépfegyvertűzben íródik. Már a szerbek is erősen lönek nehéz ágyúkkal. Nyugodt vagyok. Két nagy ház újra kigyullad Belgrádban, örült érdekes. Simák, üvöltenek a lövedékek. A telefon állandóan nyivákol. Mannschaftunk zum Geschütz. Mintha messziről borzasztó ajtókat csapkodnának. Robban a shrapnell a levegőben, égnek a házak. A Kalimegdán öszszelöve, valóságos boszorkánytánc. Most látam éppen, mindjárt frissiben felírom, hogy öszszelöttek a mieink egy szerb nehéz üteget a K ónak-villánál. Borzasztó érdekes látvány ez innen messziről, a pusztulás — gukkerrel nézve. Ma biztosan elesik Belgrád. A Száván egy gazdátlan pionírcsónak úszik. Vájjon hol lehet a gazdája? . . . Sírnak a lövedékek, a nehéz ágyúk lövedékei pedig, mint roppant gözgépek nyögnek-sóhajtoznak fenn a levegőben. Láttam amint belőtték a kadét-iskolát. Most tízóraiztam kenyeret, szalonnát, vizet

és egy szelet csokoládét. Végre ettem kenyéret. Ez az öreg padlás, ahol állok, udvari páholya a háborúnak. Lassan berendezkedtünk, van padunk, díványunk és székünk. A zaj lassan eltávolodott és most a parti oldalon semmi zaj sincs. Este 9 óra 30 perc. Az első sebesült jön szembe. Megható fejsebe van, a szemét lötték ki szegénynek. Este 11 óra 10 perc. A monitorok kezdenek dolgozni, kintőn lönek. Újra lő a mi ütegünk, most sűrűbb a gyalogsági tűz is. Egy órakor újra kezdünk löni, úgylátszik, támogatjuk a gyalogságot, amely átmegy a Dunán. Több gazdátlan csónak úszik a vizén.

Október 8. Csodákat mesélnek a pionirokról. Öt órakor kísérik el előttünk az első szerb foglyokat. 222 drb. Négy gépfegyvert is hoznak. A németek hódították. Nagy örömm van Most már a gyalogság harcol, mi alig lövünk. Estefelé a mieink Pancsova felől átkeltek a Kalimegdán felé a Dunán. Egy földnyelven fekszenek. Egyszer visszaszorították őket, de megint előre jutottak. Rakétával jelzik az előhaladást. Zöld rakéta. A németek is éjjel három órakor mentek a nagy Cigányszigetről szerb földre és ők is rakétákkal dolgoznak, nehogy ágyúval odalöjünk. Éjjel aludtam. Reggel hét órakor gyalogsá-

gunk a Kalimegdán oldalán a Kalimegdán-kápolnától lejjebb fekszik, a szerb gyalogság erősen tüzel. Isten segítse a mieinket. Köd, est), szél, igazi rossz, hideg idő. Egy halott, néhány sebesüli. A shrapnellek úgy füttyülnek, hogy borzasztó. Most indulok megnézni a Brückenkopft a Száva parijára. Nagyon nehéz el őrejulni. Mellettem füttyülnek a golyók, ideges vagyok, faradi, kifújom magam egy ideiglenes fedezékben. Huj, de meleg van. Nem félek, de nem bírok mégse tovább jutni, visszafordulok. Aztán újra előre. Nem félek, csak mielegem van éltől a nagy óvatosságtól. Sok teái ittam, majd berúgtam, rögtön lefekszem. Belgrád ég, ma okvetlenül elesik.

Október 9. Ma már a mi zászlóink vannak Belgrádon. Ronda őszi idő van, esik az eső sűrűn, nagyon fuj a szél. Szerelnék széjjel nézni, de inkább lefekszem és alszom. A Száván már a mi hajónk jár. Izgalmas perceket élünk. Odaát utcai harcok. Mieink építik a hajóhidat. Egy színlelt támadással Bezsánia felől gyalogság és mezei tüzérség Haubitz-lámogatással az ellenséget nyílt harcra kényszerült, miközben színlelve hátravonulnak és ezáltal a szerb tüzérség kénytelen volt mutatkozni. Ekkor a mieink a Topcsider hegyen levő szerbeket oldalt lámadiák, nehéz ütegeink

a legborzalmasabb fűz alá fogták őket, ezzel leplezve a hajóhid-építést. Nyolcvan-száz méterre nem lehet mást látni, mint ekrazit-füstöt. Két repülő állandóan dolgozik. Csodálatos ez a tüzérharc. Mindinkább elhallgatnak a mozsarak. Visszavertük a szerbeket. Az angol hajóágyúkat és angol ütegeteket is megdolgozták a mozsaraink.

Október 10. Egy kadéttal és káplárral átmentem Belgrádba. A kadét vezényelt. Kommandóra egy hegyeset köptünk Szerbiára, mint amikor rosszul lő a mannschaft és a kapitány úr köpést vezényel. Belgrád szép kis város, villanyossal. A házak össze vannak löve. Rekviráltam egy szerb párnát. Az utcákon senki se jár. Egy pár fogolylyal találkoztam csupán és vén banyákkal. Megnéztük az összelőtt angol hajóágyúkat. Tökéletesen el vannak pusztítva. Egyiknek a csövét találtuk el.

Október 11. Nagyon esik az eső, hideg van, unatkozom, kenyeret rágicsálok. Alig várom, hogy előre menjünk.

Titokzatos belgrádi ablakok

Londoni külvárosok halálos vasárnapjaihoz hasonlít ez a belgrádi hétfő délután. Hosszú utcákon véges-végig nem látni egy nyitott ablakot, nem találkozni egy emberrel, nem hallani egy kocsi zörgését. Csak gazdátlan kutyák, éhes (macskák tűnnek elő az elhagyott házakból, sehol semmi élet, az öt-hat-ezer ember, ami megmaradt a százezerből, az is láthatatlan, csak ritkán, lassan, óvatosan, félénken bújnak elő. Egy öreg, béna kol-dus megjelenése az utcán egyenesen feltűnést kelt.

Minden üzlet zárva. A Halkan, Paris, Szaloni és Grand-hotelok vannak csak nyitva. A Srbski Kralji, Srbska Kruna hotelok a Kalimegdán melleit teljesen romokban hevernek és a Moszkva, a híres nagy szálló is be van zárva. A hotel épületében volt egy optikus-üzlet, ennek is csak a nyomai maradtak meg. Egy-két könyvkereskedés, néhány fűszerüzlet van csak nyitva és a kereskedelmi forgalmat egy-két kis utcai gyerek byonyo-

lítja le a Balkán-szálló előtt. Elpusztított papírkereskedésekből, vagy az üzletek elől, ahova a holmikat kidobálták, ellopnak egy csomó anzikszkárlyát és ezt árulják a katonáknak. Pet krejcer, mondják, sőt már magyarul is tudják, hogy öt krajcár.

Hogy az üzletek fosztogatását megakadályozzák, minden feltört vagy nyitott bolt elé őrszemeket állítottak és most ez a belgrádi utcai kép: egy egészen üres bolt, egy elégett ház, egy elégett üzlet, egy kifosztott raktár mellett egy feltört redőnyű, amiben még maradt valami. Itt egy bosnyák baka áll. Aztán megint egy másik üzlet, egy ékszerésze, ahol megmaradt egy-két inga-óra. Itt is egy őrszem. Némely üzleten felírások: Ik bin fon trüben! Ik bin ösztrejcher! Ich bin Ungar! Odaátra való vagyok!

Ugyanaz, mint Triesztben, ahol az üzleteken Ditta austriaca. Suddito austriaco felírások. voltak olvashatók, hivatkozás az Ausztriához való hűségre, hogy az üzletüket a rombolástól megmentsék. Itt is szükség volt erre. A szerbek távozása után élelmes üzlettulajdonosok ilyen felírásokat rögtönöztek az üzleteikre, nehogy áldozatul essenek az utcai harcoknak s azok rendes következményeinek.

A város közbiztonsága elég kifogástalan.

Az elmenekült polgármester helyett a polgármesteri teendőkkel megbízott Popovics Koszta mondotta nekem.

— Én nem politizálok, nem nyilvánítok véleményt! Szerb vagyok, büszkén mondhatom és nyíltan, szerb nacionalista. Bízom hazám jövőjében és remélem, hogy még minden jóra fordul. Nekem azonban nem lehet és nem is szabad politizálnom. Nekem egy teendőm van, a város ellátása, a Belgrádban maradottak élelmezése és gondozása.

A helyettes polgármester magyar származású ember, dr. Lévai fogházorvos, naturalizált szerb. Bár a százezer lakosból kilencven: ezernél több elmenekült, még mindig elég munkát ad a város ellátása és Popovics és Lévai urak ezt nagy gonddal és lelkiismerettel végzik. A városháza előtt száz és száz asszony áll sorba naponkint, kenyeret, ételt, segítséget kérnek. A legtöbb gyászruhás az asszonyok közt és van közöttük igen sok magyar is. Magyar asszonyok, akik Belgrádban szerb emberhez mentek férjhez és most gyászolnak, mert a férjük elesett a csatában a magyar ellenség előtt.

Belgrád elfoglalása után, a rettenetes utcai harcok után, még külön, nehéz harcaik voltak a katonáknak a lakossággal. Egy ház égett.

Egy német katona bement a házba, hogy megmentse lakóit, ha talál benne lakókat. Egy asszony ült a házban, ölében kis gyerek. Rálőtt a német katonára, akit a karján sebzett meg. Bennégett a házban a gyerekével együtt a merénylő asszony. A német katonák beközték sebesült bajtársukat és a merénylő asszonyt úgy büntették meg, hogy elhagyták hamvadni a házat. Vele együtt . . . Száznál több komitácsit fogtak össze az első héten és néhányat rablás miatt halálra is kellett ítélni. Az utcán megy egy honvédőrjárat. Öreg honvéd-népfölkelők kísérek egy valóban gyanús ősz szerbet, akinek a kezei fűrőszerszámokkal és baltákkal vannak tele.

— Mit csinált ez az öreg? — kérdezzük a honvédeket.

— Idegen jószágban kotorászott, mög igazolványa sincsen! — mondja a szögedi népfölkelő.

Asszonyokat kísérek az utcán szuronyos örök. Állítólag résztvettek az utcai harcokban, kilődöztek az ablakokból, kézigránátokat dobálták. Egy öreg, sántító, kolduló szerb azért gyanús, mert állítólag nem is koldult, nem is öreg és főként nem is sánta, csak teszi magát. Veszedelmes komitácsi és most így akarja meg-

menteni az életét, hogy sántít és koldul. Az összes gyanús elemeket összefogdossák.

Óriási munka a házak megvizsgálása. Száz és száz, ezer és ezer házat kell átnézni sürgősen, a padlások legrejtettebb zugától a pincék verméig mindent, mindent át kell kutatni, mert minden gyanús és minden veszedelmes lehel. A Mihály fejedelem-utcát már átkutatták. Minden házon olvasható ez a felírás:

Durchgesucht! Obit. Tarján.

Tehát Tarján főhadnagy végezte néhány emberrel a nehéz munkát és az átvizsgált házra odaírta, hogy az már átvizsgálva, rendben találtatott, nem gyanús többé. Nehéz és veszedelmes munka, mert igen sok kutatás járt eredménynyel. Igen sok házban találtak elrejtőzött szerbeket, sőt csapatjaiktól visszamaradt katonákat is.

Mindenfelé plakátok, a rendes és közismert szöveggel, itt legföljebb az az új, hogy „a szövetséges német és osztrák és magyar haderők” parancsnoka bocsátotta ki a szerb és montenegrói lakossághoz. A közrend, a közbiztonság, a legmagasabb árak, a fegyverek beszolgáltatása, ezek a főbb pontok. Külön felhívás magyar, német és szerb nyelven, vigyázz! Achtung! Pozor! felkiáltással figyelmez-

let, hogy a távíró- és telefonvezetékek meg rongálása halállal büntetetik. És mert külön plakát írja elő a réznemű tárgyak haladéktalan beszállítását, az utcán lehet találkozni siető asszonyokkal, amint két kézre fogott kosarakban viszik a rézüstöket, mozsarakat s a legkülönfélébb rézholmikat.

Utcákhoz lehet járni és nem látni egyebet lakatlan, elhagyott házaknál, ahogy egyformán és titokzatosan le van bocsátva minden ablakfüggönyük. Találkoztam Walter Vilmos magyar királyi határrendőrségi felügyelővel, aki a sarajevói nyomozásokból ismert Kádár Elemér és Schwenhofer Ulrik detektívekkel végzi itten a titkosrendőrségnek az idegen, ellenséges városban nyilván elég sok és elég fontos munkáját.

— Milyenek a közbiztonsági állapotok? — kérdeztem tőle.

— Általában nagyon meg lehetünk elégedve. Nem fordult elő semmi különös és az organizálás a legnagyobb rendben folyik.

—Nincsen pontos és hivatalos adata arról, hogy ma mennyien vannak Belgrádban?

— Nincsen és nem is lehet. Minden nap löbben vannak.

A rendőrfelügyelő észrevette, hogy csodál-

kozom ezen és megmagyarázta, miképpen lehetséges ez.

— Valóban, egy kissé furcsa a dolog. A Belgrádba való bejutás Magyarországról ellenőrzés nélkül teljesen ki van zárva, lehetetlenség, a fronton át se jöhetnek be sehonnan Szerbiából. És ha én mégis azt állítom, hogy minden nap többen vannak, ennek különös és érdekes a magyarázata. Az első órákban, az első napokban egy lelket se lehetett látni az utcákon s most minden nap többen és többen vannak. Ma már lehetnek hat-hét-ezren, de meg vagyok győződve, hogy a teljes száma az itthonmaradottaknak tizenkét—tizennégyezer között van. A nagy bombázásra, az utcai harcoktól való ijedtükben az emberek elbújtak padlásaikban, pincéikben s ameddig enni-inni valójuk van, nem kerülnek elő. Belgrádban azonban nincs minden házban kút s nem működik a vízvezeték, víz pedig kell, s ha enni és innivaló nincs, előkerülnek a bujdosók, így mindennap többen láthatók. Utcák vannak, amelyekben eleinte egy lélek se járt, most pedig már egészen népesek. Véletlenül igen érdekes megfigyelést tett egyik detektívünk. Egy névtelen mellékutca egyik házán észrevette a napokban, hogy az egyik ablakon, amelyik mint valamennyi, szigorúan el volt

függönyözve, a függöny egy-két centiméterrel följebb került aznap, mint előzőleg. Jó ötlete támadt. Ceruzával megjelölte aznap a rolettát és várta, hogy másnap mi lesz. Másnap a roletta három-négy centiméterrel lejjebb volt. A bezárt házban rejtőzködő nyilván kinézett az ablakon, vagy ki is nyitotta az ablakot és azon át érintkezett valakivel. Átkutattuk a házat és — egész jó fogást csináltunk . . . Több ilyen titokzatos ablakot figyeltünk aztán meg és több helyen láttunk hasonló dolgokat. Az egész város átkutatása óriási munka és most már egy-két nap alatt befejeződik.

Az utcán beszélgettünk, egy néptelen utcán, egy bezárt, lakatlan ház előtt, s ahogy álltunk, egy betört ablak mögött — megmozdult a lebocsátott függöny. A szél volt. A szél is gyanús volt.

Egy belgrádi könyvkereskedésben

Végig az összes utcákon, a sok elpusztult, bezúzott redőnyű, üres vagy lezárt üzlet lilán, végre egy teljesen épségben maradt, nyitott, jól berendezett nagyvárosi bolt. Egy könyvkereskedés a Knyaz Mihajlova-ulica 30. szám alatt. Német katonák állnak az üzlet előtt, nézegetik a kirakatokat, benn tisztek képes levelezőlapok között válogatnak. Az üzlet, szinte csoda, teljesen épségben maradt, nem pusztította el a bombázás és az utcai harcok se hagytak nyomokat rajta.

Az üzlet tulajdonosa — Ernst Eichstaedt úr — ahogy a neve után is sejteni lehet, jól beszél németül. Zágrábban született, de gyermekkorra óta szerb alattvaló.

— Tetszik tudni, — magyarázza el ő maga — az apám költözött még át Szerbiába. Én ötéves voltam. A szerb törvények értelmében nyomdája, újságja, vagy könyvkereskedése csak szerb alattvalónak lehet. Az apám szerb honpolgár lett és én már itt nőttem fel.

Érdekes volt beszélgetni a belgrádi könyv-

kereskedővel, aki a viharvert város minden izgalmát végigélte. Az alacsony, sovány, de elég erős külsejű könyvkereskedő — untauglich.

— A 7-cs számú gyalogezredben szolgáltam. Végigharcoltam a balkáni háborút és Drinápoly alatt sebesültem meg a háborúban. Az új sorozásnál alkalmatlannak és teljesen rokkantnak talállak. Ebben a háborúban nem is vettem részt és az első naptól kezdve mindmáig alig néhány nap kivételével nyitva tartottam az üzletemet.

Közben a könyvek közt keresgélünk s felűnő, csak német háborús könyvek, semmi szerb vagy orosz, vagy egyéb entente-nyomtatvány.

— Szerb könyv mindössze egy jelent meg a háborúról. Egy egyetemi tanár könyve: „A szerb kérdésről a világkrízis központjában”. A Times képes heti háborús füzetei is megvannak, de ezek nem árusíthatók, valamint általában politikai tartalmú, vagy a háborúval vonatkozásban levő könyveket tilos eladni.

A könyvkereskedő, szegény, felsóhajtott:

— Mi kereskedők, mi érezzük meg legjobban a háborút. A szerb pénz a felét éri csak mostan és minékünk az egész vagyonunk, mindenünk szerb pénzben van s a vagyonunk a felét éri annak, amennyi. A középosztály sínynli

meg legjobban a háborút, mi kisvagyonú kereskedők, akik kivesszük részünket minden baj hóí. A gazdagok, azok nem szenvednek, idejében elmenekültek; Nisben, Monasztirban, Üszkűbben vannak, most már talán Szalonikiben legtöbben. Csak mi szenvedünk, akiknek a helyünkön kell maradnunk, jóban, rosszban . . .

A bőbeszédű könyvkereskedő, akiben véletlenül Belgrád életének legjobb és leghivatottabb ismertetőjére bukkantam, nagy bőbeszédűséggel beszélt a belgrádi történekről:

— A sarajevói merénylet után mindenki tudta, hogy háború lesz. Nagyszerű volt itt a hangulat és a háború kezdete is tele volt lelkesedéssel. Pláne, eleinte csak győzelmekről hallottunk minden harctérről. Novemberben szomorúbbak lettünk, Belgrád eleste egészen lesújtó volt, nagyon fájt mindenkinek, de mégse így, mint most. Akkor tudtuk, hogy visszazerezzük, most már nem hisszük . . . Belgrád visszahódítása után csupa boldogság volt a város. A lakosság fele visszaköltözött, nagy volt az öröm és a lelkesedés, újra beállt a teljes forgalom mindenben, pénz volt elég, az árak alacsonyak, kenyér, bus olcsó, minden arra vallóit, hogy új, nagyszerű élet kezdődik. A tífusz, főként a küteges tífusz kezdett azután nagyon pusztítani itt is és az egész országban,

és ez a legnagyobb katasztrófánk. Akinek nincs halottja a harctéren, az a kiütéses tifusz miatt gyászol.

Elmondta Eichstaedt úr, hogy ezt az új offenzívát, ha nem is látták előre és nem is Indiák pontosan, de bizonyosra vették és várták.

— Én — mondta ravaszul a könyvkereskedő — amikor szeptemberben a nagy oroszországi győzelmekről olvastam, mindjárt tudtam mindent. Pláne, amikor megérkeztek az angol-francia-orosz tisztek ... Én azonnal megrendeltem angol, francia hetilapokat és orosz könyveket.

Eme kétségtelenül helyes és szubjektív üzleti megjegyzés után, arra a kérdésre, hogy mennyien lehettek az entente katonái Belgrádban és mit csináltak, így felelt Eichstaedt úr:

— Pontos számot nem tudok, de sokan voltak. Néhány száz orosz pionír. Ezek a Kalimegdánon laktak és aknákat raktak a Dunán. Az angol és francia katonák mind tüzérek voltak nehéz ütegeknél. A városban gyakran lehetett látni az idegen tiszteket, amint a kávéházban ültek ...

A bombázásról és az utcai harcokról nem tud sokat Eichstaedt, mert ez idő alatt a pincéből ki se mozdult.

Nehéz az én élelem. A szerbek svábnak tartottak, pedig résztvettem a háborúban és megsebesültem Drinápolynál. Az osztrákok és magyarok meg komitácsinak tartanak, s amikor bevonultak, letartóztattak és csak feleségem kérésére, aki cseh nő, prágai születésű és osztrák alattvaló, engedlek szabadon. Most már nyugodt vagyok, most már talán vége lesz.

— És itt mit gondolnak, mi lesz a vége? kérdeztem az ál-komitácsit.

— Mirajtunk csak egy segíthet már, a béke. Gyors béke. Nincs nekünk más ellenségünk, csak a bolgárok, a monarchiával majd kibékülünk. így gondolkodik már itt mindenki.

A szerb Eichstaedt felsóhajtott:

— Meghalunk, végünk lesz, az biztos, de nem kell érte szégyelni magunkat, szépen halunk meg... Az egész világ jön ellenünk. Magyar, osztrák, német, bolgár . . . muszáj meghalni és mi egyedül vagyunk.

Eichstaedt mélyen sóhajtott és nem lepelte, hogy ő, a volt zágrábi és felesége, a prágai cseh, e szép közeli halálra való várakozásban egész szívükkel együtt éreznek a szerbekkel.

Mezítlábas szerb katonák

Mezítlábas szeri) katonák csikorgó kemény hidegben egyáltalán nem tartoznak a legnagyobb ritkaságok közé. A felejthetetlen Valjevó előtt, még az első offenzíva idején, Mitrovicán láttam a legelső szerb hadifoglyokat. Valamennyit a Mácsvárain fogták el. Lehettek négyszázan. Akkor érkeztek, egyenest a csataterőről jött a furcsa, cifra menet; a harc-tér szaga, a csaták izgalmi, nagy és ember-fölötti fáradságok nyoma rajtuk, bus letört-ség és meggyötörtség árnyékolta be besett arcuk mély barázdáit.

Láttam ezreit az orosz hadifoglyodnak. Voltam a legnagyobb fogolytáborban és lát-tam Przemysl utcáin, ahol százával és ezrével kísérték őket. Láttam a Ghyrov körüli csaták-ban is orosz foglyokat, úgy ahogy elfogták őket a lövészárok friss sarával még a blúzuk könyökén. Micsoda különbség a szerb és az orosz hadifoglyok között. A sok ezer orosz ha-difogoly egy nagy szőke szín folt. Szőkehajú, vizes kékszemű, ábrándos arcú oroszok, sok-

sok internacionálisan egyforma jellegű zsidó közöltük, mind-mind egyforma mind ugyanaz, ha az ember visszagondol reájuk, egy Jul az eszébe, és ez mind, ez az egész, meri valamennyit egyformának látjuk, minid ugyanaz. A magas, jónövésű szomorú arcú tiszték, a szakállas muszkák és a fogságuknak örvendő, jókedvű zsidók, lényegben mind egyformák; barna egyenruhájukban egészen uniformizál la őket az egyforma élet.

A szerb egészen más. Szerbia egyik elfogalt községében láttam szerb hadifoglyokat kísérni. Harmincai-negyvenet. Mind más és más. Fialat kölykök és vén vadállatok, üresnézésű kamaszok, éretlenek és véznák és öreg, ősz aggastyánok, szemük minden rebbenésében gonoszsággal és vakmerőséggel. Mind-egyik más, ahogy az egyenruhájuk is más-más. A cipőjüktől a sapkájukig, a bocskortól a fejkendőig. Van közöttük, amelyik cifra kendőbe pakkolta magát, vagy fekete kendőbe, van,;melyik megőrizte rendes egyenruháját vagy az emlékeit. Legnagyobbrészt ijesztő alakok. Honvéd népfölkelők kísérik őket, fejüket lehajtva, azzal a merev és halalos nézéssel mennek ezek a foglyok, ahogy a rabok sétálnak a fogházak udvarán.

Láttam az egyik faluban, Ravnjében, éh-

kóros gyermekeket, civil hadifoglyokat. Nagyon nem kell őket őrizni, Egy öreg népfőlkelő vigyáz rájuk, szinte szabadon járnak-kelnek. Nem kell telni, nem szöknek meg. Nincs olyan szerencsésük. Legérdekesebb az a fogolytransport volt, amelyiket Szlavón-Milrovićán láttam: a Valjevó körüli csatákból szállított badifoglyok. A négyszáz katona a harcoló ellenségből való, de minden jelentésnél, a fel derítésnél jobban dokumentálja a szerbek kétségbeesett szituációját. Egész fiatal fiúk és öreg emberek voltak ezek a katonák, valamennyi tartalékos, vagy olyan, aki sohasem szolgált. Néhány napig képezték ki őket és már mentek is a csatára.

A négyszáz katona közül alig negyven volt egyenruhában. A többi civilben. A négyszáz katona között legalább száz mezítláb volt. Az őrnagy, aki kísérte a menetet, megmagyarázta a dermesztő téli hidegben súlyos fogyatékos-ságot:

– Igen, így fogták el őket és mi vagyunk kénytelenek a mi katonáinknak készült jó bakancsokból adni nekik. Sok baj van velük. Belebetegszenek a cipőbe, a lábuk a rettentő hidegben kérgessé fagyott és a cipőt már alig bírják.

– És nem fáznak így mezítláb?

— Ők azt mondják, hogy a lábuk nem fázik, megszokták. De sokan könyörögnek cipőért. Sőt olyannal is beszéltem, amelyik azt mondta, hogy azért fogatta el magát, mert már nem bírta a kínjait. Tudta, hogy itt majd ellátják, kap ételt-italt, kap ruhát.

A Száva-parton, ahol végigkísérték őket, olyan hideg volt, hogy a poszt, aki a ponton-hídnál teljesített szolgálatot, táncolt a helyén, hangosan csapkodta lábait a keményre fagyott földhöz. A szél úgy fúj, hogy tépte az arcunkat, mint a rossz borotva. És a foglyok menetében, legalább száz, minden sorban legalább egy-egy, mezítláb ment a fagyos hidegben. Volt olyan, amelyiknek egészen össze volt fagyva a lába és féllábon ugrálva ment előre, volt olyan, akit kocsira kellett tenni, mert nem bírt már vánszorogni sem. Siralmas volt a menet, még siralmasabb, amint cifrává tette őket a sok szerb kendő a didergő katonák vállain.

Egy jobb arcú fogoly maga vezetett egy hosszú oszlopot. Az őrnagy egyenesen hozzá szólt, ha akart valamit és a szerb katona — kivételesen egészen jó egyenruhában volt — legnagyobb meglepetésemre magyarul beszélt. Hozzá kitűnően, hibátlanul, a legkevesebb idegen akcentussal a hangjában.

Megszólítom:

— Hol tanult meg magyarul?

— Budapesten.

— Olt lakott?

— Nem. Újpesten voltam bél évig gyárban, a Salamon I. cégnél.

— Hogy hívják?

— Trencsenics István.

Nem így mondta: Stepán Trenesenics.

Hanem így: Trenesenics István.

— Én, kérem, szerbiai születésű vagyok, de — halkabban mondotta — semmi közöm hozzájuk. Elkerültem Magyarországra, ott kitanultam és boldog voltam, hogy ott élhettem. Nagyon jó életem volt nekem Újpesten, csak már megint ott lehetnék. Elkövettem azt a hibái, hogy nem folyamodtam meg a magyar állampolgárságot. Tetszik tudni, szegény embernek nagyon nehezen megy ilyesmi. Hát így történt, hogy amikor mozgósítottak, kénytelen voltam azonnal hazautazni, dehát — nevetett — most megint itt vagyok.

— No és remélem örül?

Azt elhiszem. Hiszen, úgy csináltuk a dolgot, hogy így sikerüljön. A tisztünk azt mondói ta, hogy arra ne menjünk, mert ott osztrákok vannak, tehát arra mentünk.

Így beszél Trencsenics. A mezítlábasokról

elmondotta, hogy azok úgy rukkoltak be, nem volt cipőjük, amikor bevonultak s nem volt a csapatnál sem. Sürgős volt, hát elmentek mezítláb. így került fogságba a szomorú menet; gyászos, lerongyolódott, kiéhezett, meggyötört figurák, a mezítlábas szerb katonák.

Gépfegyver a fán

Ellenségeink az északi és déli harctéren oroszok és szerbek egyformán, ugyanazzal a meglepetéssel szolgáltak csapatainknak e végtelen háború első hónapjaiban. A gépfegyvert, a legveszedelmesebb és leghasználhatóbban kezelhető halálos szerszámot fákra szerelték fel, magas fák dús lombjai közé rejtették és onnan kerepeltek vele gyanútlanul felvonuló csapatainkra. Természetesen azóta ennek a szernek is kitalálták már az ellenszerét s az utolsó időben, amikor a fák már elvesztik lombjukat és sűrű levelek már nem maszkírozzák el a gépfegyvereket és kezelőit, alig találkozunk ezzel az újítással. Ma már inkább csak a nyomaival találkozunk az északi és déli harctéren, egyformán csak az emlékét látni, hogy tulajdonképpen milyen is volt a gépfegyver a fán.

A gépfegyvereknek a fákra való felszerelését ellenségeink, elsősorban a szerbek alattomos harcmodora melleit főként az a tapasztalás idézte elő, hogy bizonyos helyzetekben csakis a magasabb helyről irányított gépfegy-

vertűznek van hatása. A fára szerelt gépfegyverek alattomos előnye melleit, hogy orvul támadhat az ellenségre, meg van az a biztos előnye, hogy magasból és ferdén irányozva könnyebben beletalálhat a fedezékekbe és nagyobb kört ír le, szinte fecskendez be. A fára szerelt gépfegyverek nem sok pusztítást végeztek csapataink közül, mert akcióba lépéseik után rövidesen akcióképtelenné tettük őket. Az északi és a déli harctéren való útjaimon megfigyelhettem, hogyan szerelték fel a fákra gépfegyvereiket az oroszok és hogyan a szerbek.

Az oroszoké a primitívebb. Az oroszok a gépfegyvereket egyszerűen felkötözik a fára, a szélesebb ágak közé és más fák ágaival kissé elmaszkírozzák. A katonák, akik a géppuskákat kiszolgálják, körülölte foglalnak helyet, mint a hiúzok és a vadmacskák, lappangva meghúzódnak a lombokban. Az orosz szisztéma egészen megbukott. A gépfegyver, amint működésbe hozták, bárhogyan meg volt kötözve, mindig mozgott, ingott, úgy hogy a lövések egészen bizonytalanok voltak és egy nagy területre messzi és rendszeren hatástalanul szóródlak el.

A szerbek, akiknek hadviselése az alattomosságban szinte tökéletes, sokkal kitűnőbb

szerelték fel fákra a gépfegyvereket. Fák törzsén; a közepén, körülbelül ott, ahol a lombok kezdődnek, merőlegesen deszkákat helyeznek el és mintegy pódiumot csinálnak belőle, egészen körben a fán. A deszkapadlót gyékénnyel náddal, szalmával kirakják és amikor az egész kész. lombokkal, ágakkal elmaszkírozzák. A fára épített ketrechez kötélhágcsón másznak fel. Az egész olyan nagy és kényelmes, hogy ott napokig is megmaradhat a géppuskákat kiszolgáló legénység. Ami a legfontosabb, a gépfegyvereket megszilárdíthatták, helyüket megváltoztathatták, úgy hogy hatásosabban lehet használni. Persze csak eleinte. Most amikor ész nélkül hátrálnak és összetörve és állandó vereségekkel szaladnak mindenfelé, nincs rá alkalmuk és idejük, hogy a gépfegyvereket alapos munkával felszereljék a faágak közé. Eszük ágában sincs.

Románia elfüggönyözött ablakai

Predeálnál szuronyos katonák szállnak föl a vonatba, amelyen kénytelen vagyok utazni, hogy Románián át Bulgáriába jussak, a bolgár szövetségesek frontjára. A szuronyok végigkutatják az egész vonatot, gondos és egész természetes óvatossággal megnéznék minden szögletet, végül minden vagonon két katona marad. Az egyik a kocsi egyetlen kinyitható ajtajánál áll őrt, a másik, mintha arzenált őrizne, unott és lassú lépésekkel rójja fel és alá a folyosót, miután személyesen és karhatalommal lefüggönyözte az összes ablakokat. A tábori zöldes-csukaszürkébe öltözött derék román katona a szuronyával, a fegyverével, a töltény táskájával, valóban, egész komolyan őrzi ezeket az elfüggönyözött kupéablakokat.

Mindent meg lehet szokni, a határvizsgálat háborús szigorúságait is és az utasok nem lepődnek meg, hogy kikutatják összes zsebeiket és elveszik levelezéseiket. Egy elegáns dáma zúgolódás nélkül engedett a felszólítás-

nak, hogy vonuljon be egy kis kabinetbe és toalettjének teljes feláldozásával engedje magát megmotoztatni egy motozónóvel, aki gyakorlatlóságát nyilván egy főkapitányságon szerzte. Mindent meg lehet szokni, de ezek az elfüggönyözött kupé-ablakok — kacérkodás a legkönnyebben sebezhető emberi gyöngével, a kíváncsisággal — ezek szokatlanul és egészen különösen izgatók. Ez valóban háborús hangulat, ez az elsötétített, szigorúan elfüggönyözött vonal, a szuronyokkal a folyosón, az állandó aggódással, hogy a légvonat miatt börtönbe kerül az ember. A légvonat félrelebben ti a függönyt, az ember kinéz, kilát és erre bezárják.

Nagyszerű, gondoltam magamban Brassóban, micsoda fellélekezés, új levegő, más élet, más hangulat, tizenöt hónap után, mindig harctéren, fronton, legföljebb etappenraumban, mindenült háború és csak háború. Nagyszerű lesz most egy neutrális ország csöndje, nyugalma, békéje; semlegesség, béke és hasonló jók, gondoltam magamban Brassóiján. Es Predeálnál kétségbeestem és vissza szerettem volna fordulni, mert a vizsgálatok, a kordonok a pályaudvarokon, ezek háborúsabbak, mint a lövészárók és ezek az elfüggönyözött ablakok, szuronyos katonák, amint arra lesnek,

hogy akad-e valaki, aki félrelibbenti a függönyöket, ezek legháborúsabb emlékeim maradnak. Predealtól Sinajáig húzódnak végig a ablakok, ott ássák a titkokat, ott táboroznak a titkok, ott készítik elő a titkokat, amiket mi felénk lövészárkoknak, ágyúállásoknak, trénparkoknak, feldlazarelleknek neveznek.

Sinajában elmúlik a lidércnyomás, az egész másfél óra, mint egy rossz álom, egyszerre eltűnik. A vonalon, mint a futótűz, elterjed a hír, hogy történt „valami”. Egy magyarországi születésű, de bukaresti illetőségű embert letartóztatnak, mert Prdeál pályaudvarán beszélgetett a magyar csendőrrel. Egy Ploestiből való románt pedig azért visznek szuromyok közt, mert idegessé tette az elfüggönyözött ablak, a sötétség, leeresztette a függönyt és kinyitotta az ablakok. Az őrség elvezeti az egyik állomáson. Valaki kérdezi:

— Mit csinált ez a szerencsétlen ember?

— Széthúzta a függönyt és — kinézett.. .

— Kinézett! — ismétli a másik, mintha azt mondaná, hogy elárulta a hazát és komoly és meghatott részvétellel csóválja hozzá a fejét. Ez a történet az elfüggönyözött vasúti ablakokról nem is olyan mulatságos, mint amilyennek látszik, főként nem olyan jelentéktelen, mint ahogy gondolni lehetne. Az elfüggönyözött ab-

lakok, az aggódó, gyanakodó és. barátságtalan bizalmatlanság, amit ez jelent, nem szórványos szimptóma, hanem Románia egész mai magatartását karakterizálja. Egész Romániának el vannak függönyözve az ablakai, nemcsak Predeáltól Sinájáig a vasúti kupékon. Romániában a világháború kezdete óta olyanok az események, hogy jobb azokat függöny mögött csinálni.

Beszéltem a legkülönbözőbb pártállású vezető politikusokkal és beszéltem mindenki-vel, akiknek összesége mindenütt az ügynevezett közvéleményt adja. Románia semlegessége sohase volt teljesebb, őszintébb és biztosabb, mint most. Románia elkésett, tehát most már vagy egészen lemarad, vagy vár.

— Románia viszonya a központi hatalmakhoz sohase volt kedvezőbb, mint most. . .

Ilyeneket mondanak pártkülönbség nélkül és valóban, az ember saját impressziója se lehet egyéb: Románia viszonya a központi hatalmakhoz *sohase* volt kedvezőbb, mint most. A momentán helyzet abszolút megnyugtató és pillanatnyi aggodalomra nincsen ok. Hogy mi lesz? — ki tudja. El vannak függönyözve az ablakok.

Paris most valószínűleg nem olyan párisias, mint Bukarest, amelyik a francia kultúra,

divat és párisi élet szenvedélyes utánzásában most a háború okozta gazdagságában és különösen kedvező helyzetében, Parist utánzásának tetőfokára jutott. Az utcákon a párisi boulevardok forgalma, ragyogó üzletek, a rengeteg fogat, az üzletek, kinók, mulatóhelyek ezerszínű égő reklámjai, a gazdagság tolokodása mindenütt, a rengeteg nő a világ minden részéből és végül a párisi divat. (Zárjelben kell megjegyezni, hogy a párisi divat, aminek itt valóban hű kópiáját látja az ember, nem olyan túlzó és nem olyan ruzzofil, mint a budapesti; a párisi divat inkább az angol egyszerűséghez közeledés és csudálatosan szép és artisztikus.)

Bukarest nem akar háborút, az biztos. A rikkancsok, a ligák és a gárdák cameloljai ordíthatnak, de Bukarest, ez a balkáni ál-Páris, aminek alaptermészete a könnyelműség, ez csak külsőleg lelkesedik a háborúért, mert ez is divat most Parisban, tehát utánozzák. De belül, de őszintén, valóban gondolni se akarnak a háborúra. Romániában sohase kereslek annyi pénz! az emberek, mint most. Egy korona, aminek békében 110-115 báni volt az ára, most csak 88 banit ér, ez is mutálja, hogy Románia csak keres, csak tőle vesznek, ő nem tartozik senkinek.

Gabonával milliókat keresnek a románok,

külön milliók maradtak ill lefoglalózt, de a maximálás és más okok miatt néni szállított gabonamennyiségek előlege címén. A petróleum-kutak, amiket a vonat ablakából csodálni lehet, amikor már nincsenek elfüggönyözve a kupé-ablakok, a petróleum-kutak Ploesti körül hallatlan gazdasági forrásai most. A Moniteur du Petrol Roumain, a romániai petróleumgyárak francia nyelvű szaklapja büszkén beszél az 1914-ben petróleumon keresett milliókról. Egy adat jellemző arra, hogy mikén keresnek most itt milliókat. A magyarországi kereskedő, aki most petróleumot akar kivinni Romániából, kénytelen román vaggont használni. Egy ilyen vagon napi kölcsöndíja ötven frank. És minthogy előfordult már, hogy például Ploestitől Aradig száz napig ment a teher-szállítmány, könnyen kiszámítható, hogy a ciszterna-vagon kölcsöndíja mennyivel drágította meg a petróleum árát. Es minthogy egy ilyen vagon gyári ára 6—8000 frank, el lehet képzelni, hogy boldog tulajdonosa nem csinál rossz üzletet a bérbeadással.

Románia egész gazdagsága Bukarest főnyében pompázik, az ország vidéki nyomora kétségtelenül ma is változatlan, de a fővároson ragyog a jólét, mint egy gazdag hentes kövér pocakján vasárnap a vastag aranylánc. Buka-

restről túlzás volna feltételezni, hogy minden imádata és szerelme mellett az en ten Le iránt, mai életének nagyszerűségét sietne feláldozni. Nem, Bukarest nagyon jól érzi magát.

Vannak azért háborús tünetek. Az utcákon gyűjtenek a Vöröskeresztnek. Hónapok óta hadibélyegeket használnak. Timbru de ajutor, ezt az átírást nyomtatták a bélyegekre és most ilyen ál-hadibélyegeket kell tenni levélre, kártyára, sürgöny-blankettára. Minden lehető és lehetetlen módon megadóztatják az embereket. Színházi jegy, orfeum - jegy, pezsgő, a főpincér számoló-cédulája, a hotel-számla, minden, minden tele van ragasztva Timbru de ajuttorral, amelyik a még nem lévő háború szenvedéseinek az enyhítésére gyűl össze. Az utcákon is gyűjtenék, állandó szilveszter-éjszaka, permanens gyermeknap van itt éjjel-nappal és előkelő társaságból való hölgyek éjfélkor perselylyel állítják meg a járó-kelőket. Ugyané hölgyek délelőttönként, mert ez sikk, fehér ápolónőmezben ápolni tamilnak.

A Galea Victorei ragyog az elegáns tisztektől, a legtöbbön vadonatúj, a zöldesbe játszó csukaszürke uniformis és a sárga bőrkamásni; inkább elegánsak, mint marconák és az olasz és francia tisztekre emlékeztet-

nek. A katonáik nagyon népszerűek most — ez a háború hangulata — és igen sok öreg rezervistát és halai önkéntest látni. A jól öltözőit lisztekkel és a fiatal önkéntesekkel tele vannak a mulatóhelyek és ezidő szerint ott intézik el háborús lelkesedésüket.

A háborúra uszító gárda mindenesetre elérte, hogy ma, ha nem is háborús a hangulat, de mindenesetre és feltétlenül, tüntetően entente-parti. Bukarest tele van németekkel, de a német szót nem igen szívesen hallják. Az egyik színházban Lehár-operettet adnak, a Majesticben pedig püsszögnek a német kuplénak. Alig látni a német lapokat, de minden kirakat tele van francia, angol és orosz lapokkal és háborús könyvekkel. A román vicclapok minket gúnyolnak és a Furnica című vicclapnak most nagy sikere van a színes címképpel, amely azt ábrázolja, hogy uralkodónk és a német császár, mint a legalkalmasabb hídon — a román király és a bolgár cár összedugott orrán — átkelnek a Dardanellákhoz.

A mulatóhelyeken van csak háborús hangulat, miután újabban az utca is elcsendesedett és a Ziuia című lapot se égetik el, sőt árulják és veszik. A mulatóhelyeken tüntetnek és lelkesednek. Két pesti lány román

nemzeti láncot lejt és ezt tombolva tapsolják. Óriási sikere van egy előképnek egy másodrendű mulatóban. Középen egy élte-sebb, kövér hölgy, Románia, jobbról egy lilos-orru, Erdély, balról egy fitosorru, Bukovina. Sikerült megtudnom, hogy az élte-sebb, kövér hölgy, aki nagylelkűen Románia aspirációit máris elintézte, — galíciai. Lembergben szülelelt az előkép őnagysága.

Hogy Románia, illetve Bukarest igazi hangulatát megismerjük, el kell menni az Alhambrába, ahol most, egy hónapja már, óriási sikerrel adnak egy revüt, aminek Hop si noi a címe. Hop si noi, körülbelül annyit lesz, hogy mi is ott leszünk, és ez mindent megmagyaráz. A publikum ujjong, cseresznye-piros testőrtisztek és dunai tengerész-kadétok egyformán lelkesednek s a publikum magán-kívül van, amint kigúnyolják Bratianut, Coslinescut, a magyarokat, az egész kormányt, mert határozatlan, gyenge és nincsen akarata. Egyszerűen tetőfokra hág az elragadtatás, amikor a revü végén bevonul négy nő, az entente, a négyesszövetség nemzeti színeinek szalagjaival. Anglia, egy magas, sovány nő, szíves szavakkal invitálja a határozatlan Romániát. És végül mind rákezdik a dalt és a nevezetes refrént, ami ma már szállóige itt, hogy

majd, hogy később, hogy esetleg tavasszal, hop si noi, mi is ott leszünk. Fügöny, tomboló taps, ujjongás, s mindenki dúdolja: Hop si, hop si, hop si noi . . . Kuplé, mint diplomáciai prognózis, nem is rossz.

Szerb földönfutók Romániában

A pusztuló Szerbia körülbelül tízezer szerencsédén menekülte él, lézeng Romániában, mialatt Szerbia végzete beteljesedéséhez közeledik. Életnek csak bizonyos túlzással lehet nevezni e szerencsétlen, földönfutó emberek lézengését. A bukaresti szerb követség előtt tömegével állnak a menekültek. A balóságok egyre zaklatják őket és a követ, annak is más gondja van, minthogy segítsen rajtuk. Lehetetlen ellenállni a frivol kísértésnek, szóba nem állni az ellenségekkel.

Egy intelligensebb kereskedő, aki a háború folyamán menekült ide Belgrádból, minden áron haza szeretne menni. Haza? ... A követ elutasítja, viszont ő így okoskodik, szerb alattvaló vagyok, szerb útlevelem van, mit csináljak, kihez forduljak. Addig molesztálja a követel, amíg az egész meglepő tanácsol ad neki:

— Menjen — az osztrák-magyar köveihez!

És szerb ellenségünk most kénytelen szerb

útlevelét az osztrák-magyar kövei tel láttamozlaíni. Pasics nem lehelne rá büszke, amit itt mondanak felőle. Őt átkozzák, őt okolják első-sorban hazájuk vérsziéért és pusztulásáért. A kikkel beszédbe elegyedtem, azok ilyeneket mondtak:

— Legjobban szerelnék Magyarországba menni! lit nem látnak bennünket szívesen. Legjobb volna ott, de hát nem bíznak meg bennünk.

Turn-Szeverin, ahova a legutolsó offenzíva elől menekültek el a szerbek, a legszomorúbb képet mutatja. Csűrök és istállók most előkelő és kapós hotelok, jobbmódú és rendezett emberek élnek itt állati körülmények között. Körülbelül tízezer szerb menekült él a romániai Duna mentén. Disznóólakban, összetákolt bódékban, hevenyészett sátrakban családok nyomorognak. Turn-Severin, Gruja és Patule a főbb állomások. Bukarestbe nem engedik a menekülteket. Úgylátszik, itt untig elégnék tartják azokat, akik a háború kezdetén idemenekültek.

A romániai Vörös Kereszt adott 30.000 leit a menekültek támogatására, a belügyminisztérium is adott 10.000 leit; de ez mind nem pozitív támogatás, mert a feneketlen nyomorúságon pénz nem segít. A Vörös Kereszt akciót

indított, hogy a román kormány katonákat adjon. Katonákat, akik lakható barakkokat építenének, fát vágnának építéshez, fűtéshez és a tízezer földönfutónak emberi körülményeket teremtenének. A román kormány minden támogatást megígért, de szívesebben látná, ha: menekültek visszamennének Szerbiába.

Egész különös tünet. A szerb menekülők, akik olyan viszonyok között élnek Turn-Severinben és környékén, amire talán még e világháború folyamán sincs példa, hallani se akarnak a visszatérésről. A Tass, a Sabác és más hajók jelentek meg e napokban Turn-Severin előtt, szerbek voltak a hajón, a kladoyai bíró beszédet intézett a menekültekhez, amelyben visszatérésre buzdította őket s a menekülők nem mennek, mint igazi földönfutók tengődnek tovább és hallani se akarnak elpusztult hazájukról, Szerbiáról.

Bukaresti diplomaták

Bukarest diplomatái, mint a hadsereg-főparancsnokságok, főhadiszállásain a vezérkari főnök, olyan exponáltak, olyan fontosak e nevezetes napokban és egyben olyan felelősséggel teljes is a helyzetük. A háborús Oroszország és az égő Balkán között mindent szemeltartani és mint a tűzoltók, vágatva azonnal kivonulni, ha valami ég, s itt gyakran van tűz, mind-mind a bukaresti diplomaták dolga. A központi hatalmak képviselőire nézve éppen elég nehéz feladat az entente-államok egyenesen bravúros diplomáciájával szembe szállni.

A diplomaták doyenje Ristich szerb követ, de a legkiválóbb köztük politikai eredményekben és bűnökben egyformán, monsieur Blondel, a francia követ. Az utóbbi időben az entente machinációit inkább sir Barclay, Nagybritannia követe végzi, de azért mégis a francia követet tartják az entente-diplomácia e&zének. Esténként az Athenée-Palace előkelő éttermében látható Franciaország romániai

képviselője, amint az orosz és angol követség tagjaival vacsorázik. Ilyenkor gyakran találkoznak a mi követségünk urai az ellenség követveivel, de csak a publikum látja, hogy találkoztak, ők nem veszik észre.

A francia követről beszélnek, hogy a háború elején, főként azonban télen és a kárpáti csaták idején, egyszerűen gyerekesen viselkedett, ő volt a legnagyobb rémhírtérjesztő Bukarestben, s főként ő volt a lehangosabb. A vacsoránál ült és egy táviratot kézbesítettek neki. A távirat egy orosz vagy francia jelentés volt. És a követ öxellenciája a nyilvános étteremben, ahol éppen úgy ültek budapesti vállalkozók, mint bécsi gyárosok és berlini terménykereskedők, felállt és ujjongó hangossággal felolvasta a jelentéseket, amik természetesen mindig győzelmekről szóltak. Egy hosszú idő óta azonban elcsendesedett és a nyilvános étteremben nem kiáltja át az emberek feje fölött: — Oh, ön még nem hallotta?! Ötvenezer osztrák fogoly a Kárpátokban. . .

Az orosz követ, Poklewsky-Koziel csendes és szimpla ember; az ő dolgát is a kollégái végzik. Ellenben az Egyesült-Államok itteni követének, Vopicka urnák, aki állítólag Csehországból vándorolt ki Amerikába, elég dolgot ad a háború.

Az entente diplomáciájával szemben a centrális hatalmak és szövetségeseik diplomáciájának legénynek kell lennie a talpán. Mindenesre örvendetes, hogy Németország illeni képviselője, Busche báró, a legkülönb és legelőkelőbb diplomata-talentumok közül valló. Nagy méltósággal és tekintélyvel képviseli Németország itteni, czutlal jelentékeny érdekeit és a politikai kérdések ezreinek intézése közben arra is van ideje, hogy a német kereskedők gazdasági és kereskedelmi érdekeit oltalmazza és istápolja. A német kereskedők egyenesen isteni tik és nem akadt még olyan német kereskedő, akinek ügyét a német követ ne intézte volna el a legteljesebb szolgálatkészséggel. A német követ Bukarest politikai köreiben is népszerű és a kormány előtt is nagy a tekintélye, mondhatni, a legnagyobb az összes követek között.

Ausztria-Magyarország itteni képviselője, chudenetzi Czernin Ottó gróf, sokkal ismeretebb, semhogy külön kellene róla beszélni. A monarchia és Románia közt kiélésedéit kérdések elintézése rengeteg tennivalót ró rá. Törökország követét, Séfa beyt, kevésbé veszik igénybe a vitás kérdések, ujabban azonban annál fontosabb a helyzete az újságíróból lett diplomatának, Radeff urnák, akinek a

pozíciója annál nehezebb, mert a bolgárod nem túlságosan népszerűek Romániában.

Egy diplomata, akinek az aktuális kérdések intézésében aktív szerepe van, hosszabb beszélgetésünk során a következő érdekes kijelentéseket tette a Románia és a centrális hatalmak közli helyzetéről:

— Ön azt kérdezi tőlem, hogy én milyennek látom a romániai helyzetet? Ha nekem ma, mint önnek, egy jelentést (— megszokásból persze Berichte = tudósítás helyett Note = jegyzék, mondotta a diplomata —) kellene írnom, én ezt optimizmussal tele fogalmaznám meg. Minden okom megvan rá, hogy optimista legyek. Bizonyos tárgyalások gazdasági kérdések, főleg a kivitel rendezésének ügyében, folyamatban vannak és van rá alapos remény, hogy sikeres megállapodásra fognak vezetni a centrális hatalmak és Románia között. Én nem hiszek a mesterségesen és erőszakosan szított háborús hangulatban. A komoly Románia, a vidék, az ország nem akar háborút! A Filipescu-féle izgatásoknak csak Bukarestben van visszhangjuk, sőt újabban már itt is alig van. A vidéken pedig egyik kudarc a másik után éri őket. Jassyban, Galacban csúnyán megbuktak, a Moldovában pedig semimi reményük sincs. Nekem feltétlen garancia Bra-

tianu úrnak a személye. Bratianu a tisztesség semlegességnek feltétlen híve, józan és komoly politikus és róla könnyelműség volna feltételezni, hogy olyan frivol és veszedelmes kalandba vinné bele az országot, mint aminő egy Ausztria-Magyarország elleni háború volna. Én feltétlenül bízom benne és nem ülök fel a kalandos híreknek, amelyek ismét és ismét újra és újra felmerülnek, anélkül, hogy bármi alapjuk volna. A besszarábiai határon való nagy orosz csapatösszevonások, amikről a legkomolyabb orgánusok is tudni véltek, információim szerint nem olyan veszedelmesek és egyáltalában nem jelentékenyek. Ismétlem és összegezem, minden okom megvan rá, hogy kedvezően és jogosult optimizmussal nézzem az eseményeket és várjam a fejleményeket. Ez a diplomata szavainak a lényege. Mindenesetre kár és sajnálom, hogy az illető személyiség, aki ezeket az érdekes nyilatkozatokat tette, nem hatalmazott fel rá, hogy szavait nevével tegyem közzé, sőt érthető szempontok miatt ezt egyenesen megtiltotta. Ez a nyilatkozat pedig a nevével együtt annak, aki tette, elég ok volna rá, hogy a romániai kérdést — legalább is tavaszig — a legkedvezőbben ítéljük meg. És ha azt is meg lehetne írni, amit a diplomata bizalmasan mondott, az elég volna ahhoz, hogy tavasz után se féljünk Romániától.

S. M. S. Temes

1.

Őfelsége hajóján, a Bodrog nevű karcsú kis monitor fedélzetén ismerkedtem meg — még a szerbek ellen való első offenzíva idején — a szerb háború egyik legkitűnőbb hőisével, a Temes parancsnokával. Wulff Olaf sorhajóhadnagy a Temes parancsnoka. A Temes a monitorok közt az, amik a debreceni híres harminckilencesek a gyalogezredek közt. A Temes egy harminckilences monitor. Mindenütt olt volt, mindig a legnagyobb veszedelmek közt volt ott, sőt már nincs is. Az első Temes még 1914-ben aknára futott a Szávában, felrobbant és elmerült, karácsony előtt emelték ki. A második Temes Belgrád bevételénél sebesült meg, de már meggyógyult és most a bolgár Duna-parton operál, ott növeli tovább a S. M. S. Temes legendás hírét.

Érdekes ember a Temes parancsnoka. Linienschiffsleutenant Olaf Wulff igazi tengerész. Norvég származású az ősei után, de ő

már színmagyar ember; kitűnően tud magyarul. A tengerésztisztek minden rokonszenves és hódító eleganciája nemes előkelőséggel párosul rajta. Borotvált, csinos fiatalember, mindig mosolyog, s lui nevet, úgy kacag, mint egy kis fiú, fehér fogsorát mutatja hozzá. A kék szemei is olyan kedvesek és melegek, mint egy kis fiúé. A saját dolgairól, eddigi szerepléséről, hősie bravúrajairól szerényen és tartózkodóan beszél; a legnagyobb veszedelmekről, a halálos katasztrófákról, amiken nem is egy ízben keresztülment, úgy beszél, mint egy érdekes flotta-manőverről.

Október huszonharmadikán, még 1914-ben történt a Szávában az első Temes első katasztrófája. A monitor aknára futott, éppen a középén robbant fel a hajó. Harminchárom matróz meghalt, kilenc súlyosan megsebesült, öt könnyű sebet kapott. Negyvennégyen menekültek meg. A negyvennégy között Wulff sorhajóhadnagy volt az utolsó, aki a süllyedő hajót elhagyta. A páncélos parancsnoki toronyban állt, amikor a hajó már alámerült és utolsóknak ugrott bele épségben a B. őrhajóba, a melyik a monitort kísérte.

Egy szűk kis cella a parancsnoki szoba, ahol a sorhajóhadnaggyal beszélgettem. A monitor áll, az ablak lecsavarva. Az ablak leg-

alább negyven kilós lehet. Vastag tömör acél, most hogy le van csavarva, egy asztalra) van téve. Deszkából összerótt kis nyitott koporsó az ágy, rajta egy pokróc, az egész egy szalmazsák és egy vánkos. Minden berendezés még egy szék, egy tükör, egy borotváló készülék, fog-paszta s egy női kép az asztalon.

— Itt lakom! — mondotta. De keveset Nagyok itt. Három hónapig körülbelül szünet nélkül, állandó éjjel-nappali szolgálatban voltunk. És akkor a parancsnoki toronyban van a helyem és nem itt.

A Bodrog minden részét apróra megmutogatja. Az ágyúkat, a Marconi-stációt, a gépfegyvereket, a raktárakat, a tisztai étkezőt, a konyhát, mindent. Megmutatja a hajó sebeit. Egy gránát becsapott a hajó közepén, éppen a konyhában. Még látni a lyukat, amit vágott a padlózatban és a szakadásokat, amiket az oldal-falon okozott. Három ember azonnal meghalt itt.

— Egyetlen, amire büszke vagyok, — mondotta a sorhajóhadnagy és méltán büszke lehet rá — hogy a Belgrád alatt egy csöppet sem kellemes utat ötször sikerült megtennem be a Szávába. A fontos és veszedelmes utat hosszú ideig forszíroztam. A Temessel sikerült

kétszer bemennem a Szávába és kétszer vissza, ötdöször történt a katasztrófa.

A szerbek a jól fedett tüzérállásokból és az erődítésekől lényegesen kedvezőbb helyzetben, nagy előnyben voltak a monitorokkal szemben. És az út Belgrád alatt ez okok mellett még azért is nagyon veszedelmes, mert tekintve az aknáktól, amik fölött és között el kellett menni, a zimony—belgrádi hid alatt is át kellett haladni, «honnan valóban könnyű szerrel lehet bombákkal vagy bármiképen elpusztítani a monitort. A Temes legtöbb akcióját éjjel végezte.

— Amikor a monitor akcióban van — mondotta, a sorhajóhadnagy — az még nekünk tengerészeknek is érdekes, mert nem is hasonlítható a hadihajók munkájához. Nem látni egy élő lelket a fedélzeten, nem hallani egy hangot, semmit se lehet látni, vagy hallani. Minden zárva, minden néma, minden titkos jelekre és néma kommandóra mozog, mintha földalatti erők mozgatnának mindent. Ahogy a parancsnoki toronyban állok és a fedélzetre nézek, úgy tűnik fel, mint egy elvarázsolt színpad, amin forog-mozog minden, de nem is sejteni, hogy honnan mozgatják, és hogyan.

— Mi a monitorok szereplésének legfontosabb eredménye?

Elsősorban n Belgráddal szentben való akció. Belgrádot nyílt városnak deklarálták, bár tényleg nem nyílt város, hiszen a Kalimegdánon erőd van, s a begyeken tüzérállások vannak. Mi bombáztuk tehát Belgrádot, már tudniillik azt a részét, ahonnan felénk lőttek. Pancsovánál és több helyütt megjelenésünkkel nagyban elősegítettük a gyalogság akcióját. Valahányszor megjelentünk, minden tüzelést magunkra vontunk, s amíg a monitor páncélján a telitalálatok se okoztak kárt, a gyalogságra irányítva ugyanez a tűz nagyon veszedelmes lett volna.

— A Temes mikor ment először a Szávába?

— 1914. szeptember tizenkilencedikén. AB. őrhajó kísérte. Huszadikán sikerült visszajutnunk a Szávától. Szeptember huszonnyolcadikán a Temes az Andor, Kőrös és B. hajók társaságában újra megtette a veszedelmes utat oda és vissza. Október huszonharmadikán a Sabác felé való utón történt a katasztrófa.

A parancsnok-sorhajóhadnagy segédtsíjtje egy nagy, keménykötésű füzetet vesz elő. Olyan, mint egy üzleti könyv.

OPERATIONS-JOURNAL S. M. S. TEMES

van a fedelére írva. A Ternes naplója. Ezt megmentette a parancsnok. Ebből olvassa fel az adatokat. A Temes előtt egy aknafogó hajót küldtek. Ez kikerülte azonban az aknát, a Temes ráfutott. Derékban tört ketté a hajó.

— Rettenetes erejű volt a detonáció. Láttam, hogy a hajónak vége! — mondja Wulff sorhajóhadnagy. Megtettem az intézkedéseket a mentésre és amikor minden lehető megtettünk, magam a B. őrhajó fedélzetére kerültem, amelyik csudálatos szerencsével megmenekült. Hogy az impressziómról mondjak valamit? Lehetetlenség. Olyan élmény, hogy a legjobb idegű embert is megviseli.

A sorhajóhadnagy mosolyogva beszélt arról, hogy a szerbek mennyire félték a monitoroktól:

— Huszárainkat rothe Teuffel-nek nevezték el az oroszok. A szerbek repülő ördögöknek, fliegende TeutTei-nek nevezik a monitorokat. Állítólag György herceg, az ex-trónörökös mondta róluk, mikor Zimonyban vendégszerepelt, ezt a találó elnevezést. Svabske deregle, gumska ladje-nek is csufolják a monitorokat. Sváb dereglyének és gummi csónak-

nak. Mert nem tudnak eltalálni bennünket és mert, mint a gummilabdák, ugrálunk a vizén. Elmondta a sorhajóhadnagy azt is, hogy a szerbek annyira félnek a monitoroktól, hogy külön díjakat tűznek ki a tengerészekre. Egy matróz elfogásáért ötven dinár jutalmat adnak, egy tengerésztisztért ezer dinárt fizetnek.

— És a sorhajóhadnagy úrra mekkora díjat tűztek ki? — kérdeztem.

— Óh, — válaszolta Wulff sorhajóhadnagy mosolyogva — azt nem tudom. Nem hinnem, — mondta szerényen — hogy többet, mint akármelyik más tisztre. Azt hiszem, rám is csak ezer dinárt tűztek ki. . .

A sorhajóhadnagy mosolyogva vette tudomásul a bókot, hogy ő a szerbeknek ezer dinárnál okvetlenül többet érne. Minden pénzt megérne.

2.

A ruszcsuki Duna-parton zene szól, katonazene. Tengerész-zenekar játszik. A háború internacionális instrumentumán, a szájharmonikán játszanak a matrózok; szép, finom magyar nótákat fújnak, oda támaszkodnak a vámépület bódéjához, padokra, ládákra ülnek. Szép, szomorú magyar nótákat fújnak . . . Az-

tán azt., hogy Hulló falevél. „Elválaszthatatlannoknak neveztek az emberek . . .”

Hulló falevél, szóval magyar matrózok, sőt monitor-matrózok, budapestiek. Mi mindennek kellett történnie a múlt esztendő óta, amikor utoljára Pétervárad alatt láttám egy monitort. A bolgár Duna-parton áll az osztrák-magyar monitor, a román parttal szemben, most már nincs szeri) ellenség végig a Dunán, most már legföljebb orosz ellenségről lehet szó. Mi minden történt azóta, mekkora fordulata világeseményeknek, hogy a monitor matrózai, kedves pesti fiúk, a ruszcsuki vám-bódé előtt fűjják a legmeghatóbb Zerkowitz-nótákat.

A sötétben nem látni a matrózok sapkájának a felírását. Megszólítom az egyik matrózt.

— Melyik mohitorról való?

— Seiner Majestaet Schiff Temes! —

válaszol.

— Ki a parancsnok?

— Herr Linienschiffsleutnant Olaf Wulff.

A háború egész másfél éve ijesztő és szörnyű hosszúsága egyszerre eszébe jut az embernek. Olaf Wulff, istenem, hol az első Temes, az első szerbiai offenzíva, a mozdulat-

lan tél, a tétlen tavasz, a nyár és az őszi új offenzíva.

— Kérem — mondom a matrónak — kedves barátom, vigye fel a fedélzetre a névjegyemet. Üdvözlöm a parancsnok urat és a tiszteletemet akarom tenni nála.

öt perc. A matróz visszaroohan.

— A parancsnok úr szívesen látja a fedélzeten! — és már megyünk is a kis motorcsónakon.

A Temes szalonja nem sokkal nagyobb, mint egy első osztályú dupla vasúti fülke. Itt ülünk és beszélgetünk, a parancsnok magyarul beszél, de a tisztek miatt, akik jelen vannak, németre fordítjuk a szót. Egy esztendeje, egy nehéz, nagyon súlyos esztendeje épen, hogy utoljára láttam Wulff sorhajóhadnagyot. Mi minden történt azóta, mennyi mindenben mentek keresztül, arról beszélgetünk.

Mialatt állt minden akció, a déli harc-téren teljes volt a tétlenség, a monitorok soha se pihentek. Állandóan permanenciában voltak a repülők ellen, folytonos munkában aknákat rakni és aknákat szedni. Komoly és döntő lépést persze nem lehettek a monitorok, bármennyire fájt ez a harcikedvtől égő dunai flottillának. A szerbek telerakták orosz aknákkal az egész Duna-partot és végig a Duna

mentén angol, francia és orosz nehéz parti ütegek álltak. Lehetetlenség volt akcióba lépni. Az ősz meghozta a fordulatot és nehéz harcokba kerültek a monitorok, talán a leg-súlyosabb feladat jutott a Temesnek, amely-nek — külön magyar büszkeség — majdnem az egész legénysége magyar. Hat ember meghalt, kilenc megsebesült a Belgrád alatti harcokban, de a Temes nagyszerűen megoldotta a feladatát.

Mackensen mondta a monitorokról:

— A monarchia büszke lehet a flottájára és a flotta külön büszke a monitorokra.

Megkérdeztem a Temes parancsnokát, hogyan kerültek le ilyen rövid idő alatt — november elején — a bolgár partra.

— Parancsunk az volt, hogy a legrövidebb idő alatt szedjük le az aknákat és a transzport-hajók fedezésére jöjjünk Ilncsukba. Egy nagyobb szállítmánnyal kerül-tünk ide, most itt vagyunk napok óta és várjuk a további parancsokat.

A sorhajóhadnagy elmondott még egy derűs apróságot. Amikor megérkezett Ruszcsukba, úgy ahogy illik, kiment a partra és teljes katonai díszben, látogatást tett a prefektusnál és a polgármesternél. A jó urak, akiket nyilván először ért életükben, ilyen

szerencse, biztosan hallottak valamit arról, hogy az ilyen látogatást illik visszaadni. A parancsnok, aki pedig a legrövidebb utón indult vissza a Temesre, még a parton seín volt, amikor a két jó úr már türelmetlenül várta a fedélzeten. Megelőzték.

Beszélgetés közben a parancsnok az órájára néz:

— Ugyan menj kérlek a kadéthoz, nézd meg, megjött-e a francia jelentés? . . .

Ez a multságuk, magyarázta a sorhajóhadnagy, ilyenkor — hat órakor — adja le a párisi Eiffel-torony a legfrissebb híreket. Nem árt, ha megtudják, mi a legfrissebb újság, mi történt a francia harctéren, mit jelentenek Szalonikiből. Két perc múlva már jött a matróz és öt perc múlva már desifrizták a párisi Eiffel-torony legfrissebb híreit a ruszcsuki Duna-parton. Csak a Hartmansveilerkop körül voltak akna-harcok . . .

Ülünk a monitor kis szalonjában és beszélgetünk, a parancsnok magasztalja matrózait, elérzékenyedve beszél az első Temesről, aztán — végtelen, feneketlen téma — a háború eshetőségeiről kezdünk beszélni. Belép egy matróz:

— Herr Kommandant, bitte gehorsamst. egy távirat érkezett,

És átnyújtja a könyvet, amelybe sifírozott betűkkel van beleírva az imént érkezett távirat. A parancsnak megnézi, aztán átnyújtja a kadétnak, hogy desifírozza. Az első soroknál elkomolyodik a kadét. A parancsnok észreveszi. Mosolyog.

— Igen.

— Á lka, vagy ef ká? . . .

— Ef ká!

A parancsnok belenéz a táviratba, amelyik valóban fontos parancsot hozott és ezzel az én monitor-látogatásomnak vége.

— Szóval, parancs érkezett?

— Sajnálom, hogy nem láthatom tovább vendégül, de mennünk kell. Parancsunk van a nyomban való indulásra.

Búcsúznak. A parancsnak így szól a kadéthoz:

— Légy szíves kísérd ki a vendégünket, mert az elsötétített hajón nem talál ki.

A kadét a karját nyújtja, késő este, koromsötétség, valóban nem látni egy lépésre, meg kell szorítani a kadét kezét, hogy a keskeny monitorról bele ne pottyanjak a széles Dunába. A hajó végén áll a kis motorcsónak, amelyik a partra visz. Benne két matróz.

— Bitte, bitte, nur mir zu folgen . . . — mondja a kadét, ugyanaz, aki miatt az előbb

németre fordítottuk a beszélgetést. Aztán így szól a matrózokhoz ropogó magyarsággal:

— A nacscságos urat ki vizitek a partra, fiuk. Az egyik felkíséri az utcaíg. Megértették?

— Megértettük.

— Aztán tüstént visszajöttök, mert indukmk. Megértettétek ?

— Megértettük.

— Jó éjszakát! — mondja a Icádét. Azaz: gute Nacht!

— Gute Nacht! — mondom én. Azaz: jó éjszakát...

A matrózok sebesen kieveznek a partra. A S. M. S. Temesből — megerőltetem a szememet, úgy keresem — nenn látszik semmi. Éjszakai manőverre indul láthatatlanul és rejtélyesen. Lefelé? Fölfelé? Lefelé? ...

Racloszlavow

Bulgária miniszterelnöke, mai szituációjában a bolgár Tisza István, Szófiába való megérkezésem első napján egy. óra hosszáig tartó audiencián fogadott. Hosszasan beszélgettünk, s ez az intervjú a szó legteljesebb és legintimebb értelmében beszélgetés volt. A miniszterelnök egyenesen, őszintén, közvetlenül, a legszívesebb módon válaszolt minden kérdésemre. Valóban beszélgetett velem.

Badoszlavowot egyéb okok miatt azért vagyok kénytelen a magyar miniszterelnökhöz hasonlítani, mert Bulgária életében ma ugyanazt az óriási fontosságú szerepet viszi, mint nálunk Tisza István. Fáradhatatlan politikus, külsejére, egész lényében erősen emlékeztet Széli Kálmánra. Nagyon egyszerű, na-

héz, hiszen Bulgária mai helyzetéről nyugodtan beszélhet, a legoptimisztikusabb hangon. Az az erő, méltóság és hatalom, melyet Bulgária ma ni utal, azok a sikerek, melyeket mostanig elért, a győzelem, melyei kétségtelen-

nül aratni fog, elsősorban Radoszlawow érde-
mei. Ez a nagyszabású politikus a legsúlyo-
sabb körülmények közöli volte át Bulgária
kormányzását. Egy balsikerű háború után,
folytonos politikai harcok közepette, mikor az
ország legnagyobb része oroszbarát volt, akkor
jött Radoszlawow, jött azzal a meggyőződéssel,
hogy Bulgária élete, boldogulása, sorsa elvá-
laszthatatlanul össze van forrva a központi ha-
talmak sorsával. Ma egész Bulgária egységesen
ezt a véleményt képviseli, és fényesen korri-
gálja a sorsnak azokat az ökölcspásait, me-
lyeket a balkáni háborúban elviselt.

Amikor Radoszlawow megtudta, hogy a
bolgár frontra igyekszem, megígérte, hogy a
legrövidebb időn belül lehetővé fogja tenni
utazásomat, melynek az a célja, hogy nagy-
szerű bolgár szövetségeseink fényes haditettei-
ről közvetlen tapasztalatokat szerezhessenek.

Először az általános hely/el iránt érdek-
lődtem. A miniszterelnök így válaszolt:

— Az általános helyzet a mi frontunkon,
de mindenütt, ahol a központi hatalmak se-
regei harcolnak, a lehető legkedvezőbb. A hoz-
zám érkezeit legújabb jelentések hírül adják,
hogy csapataink nagy sikerrel ütköztek össze
már francia csapatokkal is. Reményünk van
arra, hogy az enlente-csapatokkal is képesek

leszünk megbirkózni, meg tudjuk nekik mutatni Bulgária erejét. Az entente-hatalmaknak itt nincs keresnivalójuk. Hiszen egy esztendőnél hosszabb ideig semmit sem teltek, legfeljebb, hogy jóváhagyták Macedóniára vonatkozó igényeinket és a legkülönbözőbb ígéreteket tették. Most pedig eljönnek ide a Balkánra, holott a nyugati és északi harctéren, főként pedig a Dardanelláknál is megtalálhatnák ellenségeikéi. Elsősorban a Dardanelláknál, hiszen Konstantinápolyt már régen odaigérték az oroszoknak.

— Mikorra remélhetjük kegyelmes uram, hogy Bulgária és Magyarország között Szerbián keresztül létrejön az összeköttetés? — kérdeztem.

— A dunai forgalom már hetek óta a legnagyobb rendben bonyolódik le. A szárazföldi összeköttetésen szorgalmasan dolgozunk s remélem, hogy a teljes vasúti forgalmat, sőt az expressz közlekedési Szófia, Pirot, N is és Belgrád között a közel jövőben megkezdhetjük.

—Milyen Bulgária viszonya a szomszédos semleges országokhoz, Romániához és Görögországhoz?

— Viszonyunk a két ország között politikai értelemben kitűnő. Remélem, Görögor-

szág meg fogja őrizni semlegességét a háború befejezéséig.

— Milyen információkat kapott Excellenciád az eddig partraszállított entente-csapatok számáról?

— Pontos számot természetesen nem mondhatok, egyes hírek szerint nyolcvan—százezer ember szállt partra, de beszélnek arról, hogy százhatvanezer ember fog megérkezni, legalább is ennyit várnak.

— Bulgária diplomáciai képviselője Görögországban még a helyén van. Dolgozik-e a szalonikii bolgár konzul is?

— Valamennyi emberünk teljesíti kötelességét s természetesen szalonikii konzulunk is zavartalanul dolgozik, siffrírozott táviratokat azonban nem küldhet.

— Hogy fognak kialakulni a gazdasági viszonyok Bulgária és a monarchia, elsősorban pedig Bulgária és Magyarország között?

— Ez egyike a legfontosabb kérdéseknek, amelyről azonban ima részletesebbet még nem mondhatok. Természetesen az a programunk, hogy ezeket a viszonyokat minél intenzívebbé tegyük. Ennek a kérdésnek óriási a fontossága. Különösen a bolgár-magyar viszony rendezésének. Eddig is Magyarországból fedeztük szükségleteink nagy részét, főleg

gazdasági gépeket, faárukat, papirost és vasat kaptunk önnél. Remélem, hogy ez a behozatal a jövőben még nagyobb dimenziókat fog öltetni, Ezt a kérdést mindenesetre a központi hatalmak legteljesebb egyetértésével kell megoldani.

— Mit gondol Excellenciád Szerbia jövő sorsáról?

— Erre vonatkozólag egyelőre nem adhatok pozitív választ, Íriszen erről más személyiségek fognak dönteni. Erről sokkal hivatottabb embereknek kellene nyilatkozniuk. Burián, Bethmann-Holhveg, Tisza . . . Erre a kérdésre valóban csak a jövő adhatja meg az igazi választ. Egy bizonyos: a Duna és Belgrád kérdését meg kell oldani. A közös határnak Bulgária és Magyarország között és a közvetlen összeköttetésnek feltétlenül meg kell maradnia.

A bogár miniszterelnök, aki előtt megemlítettem, hogy a szerb hadifogságból kiszabadult foglyok minő rémségeket beszélnek halhatlan szenvedéseikről, a következőket mondotta erre vonatkozólag:

— A szerbek valóban megérdemelnék, hogy sokkal szigorúbban járjunk el velük szemben. Macedóniai testvéreinket embertelenül kínozták, a papokat, gazdag embereket kirabolták, az asszonyokat és a gyermekeket

megölték. Csak a koldusokat kímélték. Az önök hadifoglyainak szenvedéseiről én is hallottam, de őszintén szólva, mindmáig magam se hittem el. Itt volt nálam a tél folyamán Paget angol tábornok, aki Üszkübben a leányát látogatta meg. Miss Paget egy kórházat vezetett Üszkiibben és tifuszbba esett. Ez a Paget tábornok kérdéseimre a legmegnyugtatóbb kijelentéseket telte. Azt mondta, hogy a hadifoglyokkal kifogástalanul bánnak a szerbek, sorsuk a humanizmus szempontjából aggodalomra nem ad okot. Mondhatom, most más véleményen vagyok az angol humanizmusról és az angol tábornokokról.

Az utolsó kérdésem volt, pedig az első lehetett volna:

— Excellenciád engedjen meg egy kérdést. Egy utolsót: mi van a békével? Mikorra várhatjuk a békét? Azt hiszem, ez most a legérdekesebb kérdés.

— Erre a kérdésre — mondotta Radoszlavow — én is csak egy nagy kérdőjellel válaszolhatok.

És az ujjával egy nagy kérdőjelet rajzolt a levegőbe.

— Egy bizonyos: Szerbiával hamarosan elkészülünk. És aztán történhet valami. Egészen bizonyosan történik valami . . . Hogy mi, azt még nem tudom. Valami történni fog.

Bojadzsew

A szerbek háborús fővárosába, Nisbe, magyar katonák Golgotájára, nehéz és felejtetetlen, szörnyű utazás után érkeztem meg. Nisbe nem is szabad, nem is lehet másképp megérkezni. Első utam a parancsnokló tábor-nokhoz, Bojadzsew. Ő lement generálishoz vezetett, akinek a neve az ehő bolgár sikerekkel együtt leli ismeretessé. Ő az első bolgár hadsereg parancsnoka, övé a világtörténelmi dicsőség, hogy a bolgár hadsereg az osztrák-magyar csapatokkal helyreállította az összeköttetést. Az ő hősi csapatai vették be Nist és meg nem állva a meghódított fővárosnál, néhány nap múlva, messze a Moraván túl harcoltak.

Az első este meghívtak vacsorára a generális asztalához. A tisztí étkező — jobb helyen valóban nem lehetne — a szerb tisztí kaszinóban van elhelyezve. A Nisava partján áll ez a ház, Offizierski Dom a felírása, az utolsó időben azonban már nem volt kaszinója a szerb tiszteknek, hanem szerb képviselőknek volt a szkupstinája. Ugyanabban a teremben,

ahol azelőtt a nisi garnizon tisztjei mulattak, és mint a színpad terem sarkában mutatja, nyilván tánccal egybekötött színi-előadásokat is végigélveztek, a szkuptina tartotta utolsó üléseit. Itt döntöttek Szerbia sorsa fölött, itt szavazták meg tragikus végzetét, itt határozták el a szerb nép hősi halálát. A nagyterem közepén egy hal baldachin alatt apró fotelok, közöttük egy nagyobb karosszék, nyilván a trón, itt ült Péter király, amikor részt vett az üléseken. A menekülő szerbek mindent hátrahagylak, akták, írások, berendezései tárgyak, minden érintetlenül itt maradt.

A volt nisi bolgár követ, Stepán Csaprasikov úr mutatott be Bojadzsew generálisnak. A bolgár generális rendkívül szívesen fogad, nagyon örül, hogy egy magyart üdvözölhet hadiszállásán. Meleg szavakkal beszél a magyar katonák páratlan hősiességéről és szavai egyáltalán nem hangzanak üresen, meggyőződéssel nélkül, ahogy már ilyenkor szokás, csupán a rendes udvariassági elismerésnek.

A generális asztalánál éppen a fia, Alex Bojadzsew, mellé kerültem, aki mint hadbíró van beosztva az első hadsereg törzséhez. Érdekes társaság, a tábornokkal szemben Windischgraelz Lajos herceg kapitány, az osztrák-ma g var összekötő tiszt, aztán né-

met és osztrák-magyar lisztek és az egész társaságban egyetlen civil a volt nisi osztrák-magyar vicekonzul, aki sietve visszatért az állomáshelyére.

Feltűnt nekem, hogy a tábornok balkarján széles gyászfályolt visel. Megkérdeztem a szomszédomat, Bojadzsew fiát, kit gyászol a tábornok.

— Apám, a tábornok legidősebb fiát, szegény fivéremet, gyászolja, aki vitéz katona volt és mint aktív tiszt harcolta végig a legutolsó balkáni háborút. Több ízben fényesen kitüntette magát. A boldogság, a dicső sors, hogy a harctéren, az ellenség előtt, mint hős essen el, nem lehetett az osztályrésze. Egy orv merényletnek lett az áldozata a szófiai kaszinóban . . .

Vacsora után így szólt hozzám Bojadzsew generális:

— Szívesen látom holnap délelőtt a lakásomon. Örömmel fogok a rendelkezésére állani.

Másnap délelőtt valóban kihallgatáson fogadott a generális. Egy kis mellékutcában, egy egészen egyszerű házban, Popovics Koszta szerb kereskedő földszintes kis házában, amelynél Szófiában Bojadzsew nyilván különb és előkelőbb házban lakik, van a szállása

a bolgár generálisnak jelentőséget és hangulatot mindenesetre ad a szegényes háznak az a nem mellékes körülmény, hogy a generális közvetlen elődje e szobákban Peler király volt, aki a háború alatt itt lakott a családjával. A szobákban még láthatók a királyi szobaúr emlékei, a cárnak és a cárnénak olajfestményü képe, Péter király nagy kréta-rajzban, Sándor trónörökös fotográfiája és végül, egy nagy képen a kis György herceg, mint tíz éves kis fin. Kis csirkefogó nagy fegyverrel a kezében.

Érdekes ember Bojadzsew, a bolgár generális; típusasa az egyszerű, a legegyszerűbb sorból a legmagasabb rangra fölemelkedett embereknek. Feltűnően barna az arca, fekete kis kecskeszakállt visel; mély nézésű és energikus szemei olyan feketék, mint a szakálla. Meltkhi a legmagasabb bolgár katonai érdemrendeket hordja, azokat a kitüntetések, amiket még a törökök ellen vívott balkáni háborúban, Lüle-burgasznál szerzett magának. Kebléről, a kitüntetések közül az utolsó esztendő egész története leolvasható a katonai kitüntetések értői számára. A magas bolgár rendjelek mellett most német és osztrák-magyar kitüntetések is hord, valamennyit a hadiékítményen és ez mindent megmagyaráz. Olaszul be-

szél velem a generális, a bolgáron kívül ez a nyelv az, amelyet legjobban tud; magasabb katonai tanulmányait a turini hadiiskolában végezte.

Hosszas beszélgetésünk folyamán többek között a következőket mondotta nekem Bojadzsew tábornok:

— A három szövetséges hadsereg operációi mindenült fényesen mennek előre, amit az eddigi sikerek igazolnak és amelyek a jövőre nézve a legszebb kilátásokat nyújtják. Mialatt az osztrák-magyar csapatok Kraljevóából Raska felé nyomultak előre és a németek Krusevácból Kursumlijába jutottak, az első bolgár hadsereg Prokupljeig ért el. Csapataim Parasinnál egyesültek a német csapatokkal, majd Prokupljenál bekövetkezett a három szövetséges hadsereg teljes és történelmi jelentőségű egyesülése. Meg kell jegyeznem, hogy a divízió, amelyik Kladovónál először találkozott az osztrák-magyar csapatokkal, ugyanaz volt, amelyik Prokupljenál megteremtette a teljes egyesülést. Amellett, hogy ez a találkozás világtörténelmi volt, rendkívül érdekesnek is kellett lennie.

A generális mosolyogva beszélt arról, hogy milyen mulatságos volt az osztrák-magyar, a német és a bolgár katonák találkozása. Ő maga

sem India elképzelni, hogy milyen lehetett ez a találkozás a prokopljei Babilonban, meg is kérdezte a jelenvolt tiszteket, hogyan értették meg egymást az idegen nyelvű katonák.

— Egész egyszerű volt. Mimikával! — A generális, miután részletesen ismertette előttem a momentán harctéri helyzetet, a szerbek pusztulásáról következő érdekes kijelentéseket tette:

— Szerb hadseregről, amelyik Montenegroba menekült, már alig lehet beszélni. A szó teljes és főként katonai értelmében szerb hadsereg nem létezik többé. Megvert és szét-szórt csapatok vannak csupán, többnyire lisztek és altisztek nélkül, akik szanaszét bolyonganak, csavarognak, fegyvereiket eldobálják és megadják magukat, ha arra alkalmuk nyílik. A szerb katonák immár inkább menekültek, mint katonák. És ha sikerülne nekik Montenegroba menekülni, akkor még kevésbé lehet szó arról, hogy egy szerb hadseregről beszéljünk, mert trén és tüzérség nélkül hadseregről nem lehet szó. Az úttalan albániai utakon, a járhatatlan sárban, a mostani elviselhetetlen időjárás mellett ágyuknak és Irénnek a szállítása képtelenség. A szerb csapatok morálja, az erkölcsi erő, amelyik a legnélkülözhetlenebb fegyvere egy hadseregnek, szintén

eltűnt, semmivé lelt és ezzel a hadseregnek is vége. A foglyok beszéltek, hogy a csapatok legnagyobb része fegyverét elszórva, elszéledt az országban, mert kijelentették, hogy a hazájukért elvéreznek, de idegen országban nem vesznek fegyvert a kezükbe.

Megkérdeztem Bojadzsew generálist a Macedóniában harcoló második bolgár hadsereg helyzetére vonatkozólag, mire a tábornok így világította meg előttem a második bolgár hadsereg helyzetét:

— Második hadseregünk elzár minden utat, amely Szerbiából Macedónia felé vezet; egyelőre defenzívában van, de csak nagyon rövid ideig, csak addig, amíg a harctéri helyzet nem teszi lehetővé új erőkkel megerősödve, az entente-csapatok ellen való előnyomulást. A szerbeket legyőzzük és a szabaddá váló erőkkel előnyomulunk délen is és a kaffereket, a zuávokat, az angolokat és a franciákategyformán meg fogjuk verni. Ha meg tudtuk verni a szeri) hadsereget, amelyik véleményem szerint e hadjárat kezdetén legkevesebb kétszázezer embert számlált, remélem, minden nagyobb erőfeszítés nélkül végzünk az entente-csapatokkal is. A kafferekkel, zuávokkal, angolokkal és franciákkal.

Bojadzsew tábornok nagy biztossággal

és energiával beszél, azokkal az erényekkel az előadásában is, amik egész egyéniségét jellemzik. Dolgozószobájában egy kis asztal előtt ültünk, úgy beszélgettünk. Az asztalon *vezérkari* térképek — érdekes, valamennyi a mi katonai geográfiai intézetünkben készült. — a generális minden adatát és minden megjegyzését azonnal a térképpel illusztrálta. Egy igen fontos pontnál kis skatulya feküdt, zavarta a kilátást a győzelmes harcok vonalaira. A skatulyát arrébb toltam. Egy kis bőrkazetta volt. A felírása: Ordensabzeichen der Eisernen Krone Erster Klasse. A vaskoronarend első osztálya volt, amivel a mi királyunk jutalmazta meg a bolgár tábornok rendkívüli érdemeit.

Akiket kiszabadítottak

A háború legsúlyosabb sebesültjei közé tartoznak kétségkívül azok, akik szerencsétlenségükre szerb fogságba kerültek. Az első bolgár hadsereg előnyomulásának egyik legnagyobb sikere volt sok osztrák és magyar hadifogoly és sok: internált civil kiszabadítása. Az északról előnyomuló osztrák-magyar és német hadseregek nem szabadíthattak ki foglyokat, mert a szerbek még idején Macedóniába, az albán halár felé és Szerbia belsejébe vitték foglyaikat. A legnagyobb fogolytábor Nis és Üszküb, ahol a legtöbb internált volt, a bolgár hadsereg előnyomulásának az útjába esett. A bolgárok szabadították ki foglyaikat.

Szófiában voltam, amikor az első örömdesz hír érkezett foglyaik szabadulásáról. A hivatalos helyen szerzett adatok szerint összesen ezerkétszáz osztrák-magyar hadifogoly szabadult meg. Az ezerkétszázhetből hétszáz Üszkübben, ötszáz Nisben volt fogságban, a legtöbb rokkant, vagy súlyosan sebesült, vagy nagyon beteg és csak egészen kevés egészséges közöttük, beszéltem az első kiszabadult hadi-

foglyokkal és szerencsétlenségük szubjektív előadása melleit kétségtelenül legszomorúbb az a megjegyzésük, amit valamennyien egyértelműen mondanak és mind megerősítenek, hogy csak elborult lélekkel és fájó szívvel lehet azoknak a sorsára gondolni, akik szerb fogságban maradtak, és akiket a menekülő és egészen demoralizált szerb csapatok rendetlen visszavonulásukban maguk előtt hajtanak.

A bolgár csapatoknak külön parancsuk volt arra, hogy előnyomulásaik során mindenütt élénk figyelemmel legyenek arra, niaradtak-e vissza osztrák és magyar alattvalók. Tarnovszki gróf a szófiai követ, Bertoni a főkonzul, egész diplomáciai apparátusunk mindent elkövetelt a szerencsétlen áldozatok érdekében. Felejthetetlenül érdekesek és mozgalmasak azok a szófiai napok, amikor az első napon egy őrmester és egy káplár érkezeit, azután lisztek jöttek és közkatonák, végül egyszerre érkeztek négyszázan, legtöbbször rokantak Nisből. Megható volt a kiszabadított foglyok fogadtatása, a szófiai magyar vöröskeresztes misszió vezetői fogadták a megváltott katonákat, ellátták őket minden jénai és a magyar kórházban helyezték el őket, hogy legalább az út fáradalmait pihenjék ki, mert szenvedéseiket kipihenni úgy sem lehet. Soha.

Szófiának e napokban változatos és mozgalmas a képe; utcáin a négyes szövetség minden nemzetének katonái, német és bolgár katonák, a török hadsereghez beosztott német tisztok, osztrák-magyar katonák, leginkább tüzérek, akik fontos céllal még innen messze mennek. Mindenfelé hallatszik a magyar szó, fájdalom, legtöbbször hadifogságból kiszabadított rokkant hősök ajkairól. A Nisből és Üszkübből kiszabadult katonák — van közöttük vak, amputált, sánta — vadonatúj egyenruhában, mankóval, kísérettel sétálnak most a városban és minden agitációnál, minden leírásnál és dicsőítésnél többen beszélnek sokat szenvedett katonáink hősiességéről és kimondhatatlan szenvedéseiről. Megható agitációs körmenete a magyar áldozatkészségnek és önfeláldozásnak.

A háború második évének a közepén, itt Szófiában nyílt alkalom először egy magasabb rangú tiszttel beszélni, aki hadifogságból tér vissza. Egy ezredes, Eckl Tivadar, egy népfelkelő zászlóalj parancsnoka volt, halvan éves, bécsi ember, a nyugdíjból szólították vissza, amikor a bábom kitört. Izgatott, tan beszél és leheletlen izgatottság nélkül halfafni:

— Sebesülten kerültem fogságba. Mint

ezredessel kissé jobban bániak, de még mindig olyan rettenetesen, hogyha hittem és reményem nem éltetett volna, már régen elpusztulok. Volt az ezredemben egy káplár, az tudott valamit románul és a véletlenség úgy hozta magával, hogy a nisi román követség szolgálja lett. Ez volt a szerencsém, a káplár hozta az igaz híreket, a győzelem híreit és a szerb lapok kétségbeejtő hazugságai után, melyek mármár az örületbe kergettek, ezek a hírek tartották bennem a lelket. A nisi tartatékkórházban feküdtem, amelynek vezető orvosa dr. Subotics főtörzsorvos volt. Amíg a káplárom nem hozta a román követségről a híreket, addig ez a goromba főtörzsorvos volt minden hírforrásunk. Amikor bejött a betegekhez és goromba volt, tudtuk, hogy valahol valami kedvező történt, a központi hatalmak számára kedvező. Ő volt a mi termométerünk és ha goromba volt, hála isten, csak így szoltunk magunkhoz:

— A hőmérő felszállt.

És akkor tudtuk, hogy odahaza jól megy minden.

A hónap elején tudtuk már, hogy jönnek a bolgárok. A szerbek menekültek. November negyedikén kolosszális robbanásokat ballottunk, a szerbek az összes erődműveket és lőporraktárakat a levegőbe röpítették. A kórház

ablakából mi magunk láttuk, amint egy század fellázadt a tisztje ellen. Megöltek egy kapitányt. A század ahelyett, hogy visszafelé menekült volna, elindult szembe a bolgárokkal, nyilván azzal a céllal, hogy megadják magukat. A lakosság félreértette az előrevonulás irányát.

— Előre, hősök! — buzdították őket.

Mire a szerb katonák így válaszoltak:

— Inkább fogságba, mint a sírba! — mondták, ami szerbül rímel és eldobták patronjaikat és fegyvereiket és fegyvertelenül várták a bevonuló ellenséget.

November ötödikén az egész város bolgár és fehér zászlók díszében pompázott, a bevonuló bolgárokat hangos lelkesedéssel fogadták. Nekünk egyszerűen a megváltóink voltak a bolgárok, mert a mi életünk a szerb fogságban egészen elviselhetetlen volt. Így hamarjában nem is tudom összefoglalni, hogy mi a tulajdonképpeni panaszunk, esztendőknék kell elmúlni, hogy rekapitulálhassam magamban a szerbek hallatlan gazságait.

Például, hogy egyebet ne említsek, sohasem kaptuk meg a postánkat, sem a csomagjainkat, sem a pénzt és amikor a bolgár csapatok bevonultak, egy hivatalos helyiségben több százezer koronáról szóló pénzes utal-

ványt találtak, amely a monarchia két országából hiánytalanul megérkezett, de amelyet a szerbek sohasem fizettek ki. Mi magasabbrangú tisztek napi hat dinár fizetést kaptunk, rendszerint öt naponként egyszerre harminc dinárt és mindig papírban, amit azonban csak vesztéssel vállottak be. Közkatonáink rettentő sokat szenvedtek, ma még nincs itt az idő, legalább is nem alkalmas hozzá, hogy részletesen foglalkozzunk ezekkel a panaszokkal . . . En Szemendriában kerültem fogságba, prágai népfelkelőkből állt a zászlóaljam.

. . . Így beszélt az ezredes szerbiai szenvedéseiről. Megmutatott néhány szerb újságot, benne a képtelen hazugságokat a harctéri helyzetről és gyűlöletes támadásokat dinasztiánk és a „svábák” ellen.

Ott voltam, amikor a bolgár királyné meglátogatta a magyar vöröskeresztes misszió kórházában a kiszabadított hadifoglyokat. A királyné leányaival, a két hercegnővel jelent meg a kórházban, megszólította, és megajándékozta az összes katonákat. Hadifoglyaink kedves ötlettel leplek meg a bolgár királynét. A mikor a bolgár királyné távozásban volt, felemelkedtek ágyaikon és a bolgár nemzeti himnuszot, a Sumi Maricát kezdték énekelni. Sumi Marica . . . énekelték a katonák, szívhez szó-

lón és szívettepően, mert akármit énekeltek volna, minden szívetlépő és szívhez szóló lett volna ebben a szituációban. Könnyezett a királyné és a katonák is könnyeztek. Szívet lépő Sumi Marica.

Az első bolgár hadsereggel

Pirot november 15.

Az első bolgár hadsereg hadtáp-parancsnokságán mondta ma nekem Dimitrijev generális:

— A szerbeknek vége. Minden hír, ami a harctérről jön, teljes pusztulásukat mutatja. Az egész szerb hadsereg körül van kerítve. Foglyok vallomása szerint végképen demoralizálódtak, a katonák nem engedelmeskednek tisztjeiknek, eldobják fegyvereiket és hacsak lehet, megadják magukat. A király Nisből Mitrovicára, onnan Pristinába menekült. Ő is, a trónörökös is menthetetlenül fogságba kerülnek, ha idején ki nem siklanak valahogy. Különben van még útjuk a menekülésre. Ha Bojadzsew körül is zárja őket. Itt vannak a francia repülők. Repülőgépen megmenekülhetnek. . .

Bela-Padanka november 16.

Találkoztam Franke német tábornagygyal, aki a vasúti vonalakat építő német katonákat inspiciálta Nis előtt. Most Szófián át Konstantinápolyba tart. Elakadt az automobilja a feneketlen sártengerben. A trónörökös, aki inkognitóban Nisbe utazott, tudomást szerzett a német generális malőrjéről és megígérte, hogy visszafelé menet magával viszi a tábornagyot Szófiába. Franke generálissal sokáig beszélgettem a bolgár katonákról. Érdekes és jelentős, amit a tábornagy mondott:

— A bolgár hadsereg valóban meglepetés számomra. Nagyszerű katonák. A felszerelésük egyenesen fenomenális. Csudálatos, ahogy harcolnak és főként az a haladás a legmeglepőbb, amit a technikai csapatok fejlődése mutat.

Nis, november 20.

Engedélyt kaptam Bojadzsew tábornoktól, az első bolgár hadsereg parancsnokától, hogy kiutazzam csapatainak a Moraván túl harcoló frontjába. Meggyőződhettem személyesen a csapatok pompás felszereléséről és

ellátásáról, ami kifogástalanul bonyolódik le. elősegítvén a nagyszerű katonák harcképességét. A rettenetes balkáni hadiszíntér itt a legelviselhetetlenebb. A világháború összes harcterein nincsenek ehhez hasonló nehézségek. A bivalyok, amelyek a feneketlen sárban lassan, de biztosan előreviszik a trént, csak azok tudják ezeket a hallatlan akadályokat leküzdeni. Állati erő kell ide. Bivalyok ereje.

Bojadzsew generális megkérdezte tőlem, amikor a frontból visszatértem:

— Úgy-e, igazam volt? Nincs többé szerb hadsereg.

Valóban, a szerb hadsereg nem existál többé. Az ellenségből most már csak egy demoralizált sereg töredékei vannak, „sprengslück”-ök, mint felrobbant, gránát törmelékei a sárban. A híres szerb hősiességnek már egészen vége. Utolsó nagy erőfeszítésük volt Nis védelmezése. Azóta alig múlik el nap, hogy tömegesen meg ne adnák magukat. Legutóbb harc nélkül adta meg magát egy egész brigád. A szerb századok már alig állnak ötven emberből.

Mindössze egy momentum van még, valami halvány emléke a szerb hadsereg vitézségének. Egy intelligensebb fogoly altiszt vallotta a kommandón: a szerb tisztok rever-

zálist írtak alá, amelyben megfogadják, hogy élve nem kerülnek az ellenség kezei közé. A fogoly szerint több tiszt öngyilkos lett, amikor legénysége megadta magát. Többen elhagyták hűtlen csapataikat és egyedül menekültek. Többen áldozataik lettek hősiességüknek. Csapataik fellázkodtak ellenük és felkoncolták őket.

A szerb katonák legnagyobb része halani sem akar a Montenegróba, vagy Albániába való menekülésről. Eldobják fegyvereiket, s hazamennek a falujokba, ahol természetesen fogságba kerülnek. A szerb hadsereg pusztulására mutat, hogy úton-útfélen rengeteg fegyvert, gazdátlan lőszert találnak. Nisben százötven ágyú és húszezer fegyver került a bolgárok kezébe. Es alig múlik el nap, hogy ágyuk ne kerülnének a bolgár csapatok birtokába. A föld alól, ahova sietős menekülésük közben nem egész kifogástalanul rejtették el a kétségbeesett szerbek.

Nis, november 21.

A prefektúra épületében van az első hadsereg kommandója. Itt fogadott ma Azmanoff ezredes, Bojadzsew vezérkari főnöke és részletes előadásban ismertette az első bolgár hadsereg operációit a hadüzenet napjától kezdve

Nis elfoglalásáig. A kladovói találkozás előtt voltak heves csaták és Pirot előtt is sok vér folyt. Nis elfoglalása iskolai példája volt annak, hogyan lehet kevés áldozattal, csakis a helyzetek stratégiai kifejlődésének a felhasználásával döntő győzelmet aratni.

Érdekesek a helyiségek, ahol az első hadsereg vezérkara dolgozik. Azmanoff vezérkari főnök Pasics dolgozószobájába került. Pasics írásai, levelei, jegyzetei még az asztalon és a telefonja is, rajta a szerb királyi címer.

A nagy teremben — valamikor a prefektúra díszterme —, a háború alatt a minisztertanács tárgyalóterme volt, most a bolgár vezérkar munkaterme, vagy műtő-terme. Valóban jobb elnevezés a német: Operations-Kanzlei. Véres operációkat csinálnak itt. A falakon az összes Karagy orgyék, maga Péter is, kiszúrt szemekkel, s őt kivéve, akit e csonkításal megakadályoztak benne, valamennyien, a jó Karagyorgyék, festett szemekkel kénytelenek nézni, sőt fixírozni a bolgár vezérkar munkáját.

Bolgár főhadiszállás, december 1.

Diadalmasan és fel nem tartóztathatóan nyomul előre az első bolgár hadsereg, bár a demoralizált szerb hadseregnél sokkal kemé-

nyebb ellenség áll az útjába: a hideg. A rettegetes balkáni hadszíntér ezzel még elviselhető H-en ebb. Térdig ér a hó mindenütt. Állandó hóviharak. Azt mondják azok a bizonyos legöregebb emberek, hogy 1881 óta nem volt ilyen hideg a Balkánon. A főhadiszállásra táviratok jöttek a hidegről: Szófiában 25 fok: Niisben 26, Pievnában 20, Küszlendilben 24 fok a fagyponat alatt. A magaslati helyeken, ahol a harcok folynak, még nagyobb a hideg.

Bolgár főhadiszállás, december 2.

A Prizren körül folyt harcokból visszatért vezérkari tiszt mondotta nekem:

— Itt folytak a legelkeseredettebb csaták. Ez volt a szerbek utolsó komoly erőfeszítése. A menekülő szerbek nem tudták megmenteni az ágyúparkjukat és nagy tüzérségi anyagot hagylak a kezünkben. Legnagyobb részt francia ágyuk. Ellenük használjuk már őket.

Bolgár főhadiszállás, december 3.

Ötvenezer szerb foglyot ejtettek eddig a bolgárok, köztük alig van tiszt. Úgy látszik, igaz, amit: a foglyok vallottak, hogy a tisztnek valami reverzális-félét írtak alá, hogy élve nem adják meg magukat. Ma behoztak egy

orvost. Jelen voltam a kihallgatásánál. A menekülő Péter királyra vonatkozólag faggatták:

— Nem igaz, — mondta a szerb orvos, hogy a király súlyos, pláne halálos beteg volna. Még néhány nappal ezelőtt láttam. Az se igaz, hogy exaltalva a halált keresné és hogy harcoló csapatai közt akarna meghalni. Bizonyosan tudom, hogy lóháton Szkutariba ment, ahova immár meg is kellett érkeznie Sándor trónörökössel és Pasics miniszterelnökkel együtt. Automobilon menekült Prisit inából, de az autó útközben elakadt és ezért kellett lóháton folytatni az útját. Utoljára Prizrennél láttam. Valóban nagyon megöregedett és összetört.

Holtjai-főhadiszállás, december 10.

A nyugati fronton vége mindennek. A kocka itt eldőlt, a szerbeknek vége. Bojadzsew hadserege fényes együttműködésben a németekkel és az osztrák-magyar csapatokkal, teljesen megverte, sőt dekomponálta a szerb hadsereg gros-ját. Most a déli front felé fordul minden érdeklődés és még valami az érdeklődésen túl, amit vasúton, a nis—üszkübi vonalon kell szállítani, Eddig hiába próbálták

meg az egyesült angolok-franciák-szerbek, hogy áttörjék a bolgár ércfalát. Teodorow tábornok második bolgár hadserege sikerrel visszaverte őket. Repülőik jelentik, hogy az entente-csapatok sürgősen megerősítik Szalonikit, amit nyilván egy visszavonulás cselelére készítenek elő. A francia csapatok hangulata — a beszállított francia foglyok vallomása szerint — elkeseredett. Fogalmuk se volt arról, hogy idehozzák őket. A színes katonák rendkívüli szenvedéseket állnak ki az elviselhetetlen hidegtől. Egy francia sebesült, Avran Lévy párisi soffőr, mondotta a kórházban:

— Uram, mi valóban kétségbe vagyunk esve. Eddig egy temetők volt, Gallipoli. Most itt a második: Macedónia...

Az utolsó proklamáció

Nisben, Pasics miniszterelnök néhai dolgozószobájában találtam egy plakátot, visszavonhatatlanul utolsó proklamációját a szerb kormányunk. Történelmi adat és dokumentum ez a plakát, főképpen annak a történelmi dokumentuma, hogy a szerb kormány utolsó leheletéig csalta és bolondította Szerbia szerencsétlen és halálra ítélt népét.

Így hangzik szóról-szóra való fordításban az utolsó proklamáció, az utolsó hazugság:

A szerb néphez és hadsereghez!

I.

Az orosz cár üzeni nektek a következőket: „Tudjátok meg összes híveink, hogy Bulgária a «szláv eszme ellen árulást követett el, midőn alattomos háborúját megkezdte. A nagy háború eleje óta perfidül viselte magát Bulgária. Mégis lehetetlennek látszott, hogy bekövetkezzék az, ami most, íme, mégis valóra váll. Bolgár csapatok megtámadták a mi hű szövetségünket, Szerbiát, amidőn a szerbek, vérüket; ontva közösen harcolnak erő-

sebb ellenségek ellen. Oroszország és hatalmas Szövetségei mindent elkövetlek, hogy a bolgár népet és királyát ettől a végzetleges lépéstől visszatartsák. A macedóniai kérdés elintézése Bulgáriának az érdekében való volt és ez a szlávtság érdekében is összeegyeztethető lett volna. Németországnak sikerült győzedelmeskednie ezzel a háborúval. Bulgária, amelynek ugyanaz a hite és vallása, mint a mienk, az az ország, amelyei csak nemrégiben szabadítottunk fel a török iga alól, mindig azonos volt Oroszországgal és a szlávstaggal és most mégis ellenünk fordul. Az orosz nép fájdalommal látja Bulgária árulását, mert ez az ország az utolsó percig közel állt az oroszok szívéhez. Oroszország tehát hadba indul Bulgária ellen, hadba a szlávtság árulója ellen, akit éppen el Isten büntetése.”

II.

Oroszországon kívül Franciaország, Anglia és Olaszország is megüzenték Bulgáriának a háborút. Francia és angol csapatok már gyors előnyomulásban vannak. Orosz csapatok kiküldése naponta várható. A bolgár kikötők bombázása megkezdődött. A segélycsapatok már a szerb területhez közelednek. Szalonikiben naponta újabb csapatokat hajóznak ki.

III.

A bolgárok úgy tárgyaltak ezúttal is, olyan alattomosan, mint 1912-ben, amikor

Ausztria-Magyarország tanácsát fogadták el. Ezúttal azonban el fog puszi ülni Bulgária, az ország épp úgy, mint a királya, - nemcsak azért, mert az osztrák-magyar és német csapatokkal együtt harcolnak, hanem azért, mert szembe mertek szállni Európa egész civilizációjával. Össze fognak morzsolódní a bolgár fegyverek, rajtuk az orosz felszabadító átkával, meri ezeket a fegyvereket Bulgária jóltevői ellen emeli és olyan országok ellen harcol, amelyek a kis országok jogait védelmezik.

Nisben, a hódítás első napjaiban más érdekes dokumentumokat is találtak. A szerb hivatalos lap, a Srbski Novine — régi stílus szerint — október huszadiki számában, tehát három nappal a bolgároknak Nisbe való bevonulása előtt egy távirat váltást közölt Péter király és a cár között. Péter király segítséget kért az orosz cártól. Felhívja a figyelmét, országának kétségbeesítő helyzetére. A cár válaszsürgönyében a legrövidebb idő alatt segítséget ígér, csak a szerbek maradjanak a helyükön, és ugyanazzal a hősiességgel, amely Ivel eddig harcoltak, tartsanak ki továbbra is. A hivatalos lap a táviratváltáshoz hozzáfűzte, mint hivatalos megjegyzést, hogy három orosz hadtest már útban van és a legrövidebb idő alatt Nisbe érkezik. Másnap evakuálták Nist és a hivatalos lap nem jelent meg többé.

A foglyok előadása szerint a táviratváltást egy hadseregparancs formájában közölték a szerb katonákkal is, és ahol Péter király megjelent, ott maga, élőszóval közölte katonáival a cári ígéretet, az útban levő három orosz hadtestről. Péter király nisi lakásán találták meg a cár eredeti táviratát, azonkívül a pápai államtitkárnak, Merry del Válnak egy kézírásos levelét és az 1914 június huszonnegyedik! pápai konkordátumnak az eredetijét. Az érdekes iratokat Boris herceg trónörökös kapta emlékébe Bojadzsew generálistól a születésnapjára, mini valóban nem közönséges születésnap ajándékot.

Nis, a szerb fő- és székváros

Széles utcáival, nagy tereivel, öreg parkok közepén, néhány egészen tetszetős épülettel s valami patinájával történelmi századoknak, valóban meglepő ez a N is, meri sokkal jelentéktelenebbnek és hitványabbnak képzelné az ember, mindenekfölött kisebbnek és falusiabbnak. Nis egészen jó benyomást lesz, pláne az őszi verőfénynek abban a dekorációjában, amelyikben először jelent meg számomra, amikor megérkeztem. Nis olyan, mint egy magyar nagyközség, amelyik csak azért nem lett város, hogy megspórolja a polgármester-tartás és az egyéb városi fényűzés költségeit.

Európa egyik legrégebb városa, Nagy Konstantin születési helye, az egykori Naissus, a mai Nis. Szerbia legfontosabb és legerősebb pozíciója volt. A szerb tragédiának egyik legvégső jelene Nis elvesztése. Nis volt a háborn kitörése óta Szerbia tulajdonképeni fővárosa, a szerb udvar és kormány székhelye. Pasics állítólag az utolsó pillanatig nem hagyta el Nist és egy készenálló automobilon menekült csak,

mikor a város és vár feladása elkerülhetetlen kényszerűség lett a szerbek számára.

N is Szerbia második legnagyobb városa, kerületi székhely a Nisava mellett, normális időkben körülbelül negyvenezer lakossal. Az erőssége nem modern, de jól felszerelt vár, a Nisava jobbpartján épült. Nis évszázadok óta kulcsa volt a Bulgáriába vezető útnak és ezért legnagyobb stratégiai fontosságú pozíciója Szerbiának. Az ókorban Nagy Konstantin építette gazdag várossá. Attila azonban hun csapataival feldúlta és valósággal a földdel lette egyenlővé.

A XII-ik században jutott a szerbek kezére és azóta kisebb uralomváltozásoktól eltekintve, birtokukban is maradt. Nagy Lajos a bolgár bánsághoz csatolta Nist. 1836-ban a törökök foglalták el. Hunyadi János azonban visszazerezte. Badeni Lajos hadai 1689-ben Nis mellett a törökök felett arattak győzelmet. Százhat év előtt, 1809-ben Szindjelus szerb vezér Nis várát, melyet a törökök ostromollak, az ostromlókkal együtt a levegőbe röpítette. A második török-szerb háborúban, 1877-ben a törökök elfoglalták Nist, a várost csak a berlini kongresszus adta vissza a szerbeknek.

Ennyit Nis történelméről, mint Liebig-

féle húskivonatot, illik a podgyászban magunkkal vinni Nisbe . . .

A Pirot felől vezető országút a főutcája, ebből nyílnak a mellékutcák, amikben egészen rendez és városias házak emelkednek. Emeletes ház persze kevés van, csak a szállodák és nagyobb kereskedések, meg a hivatalos épületek emeletesek, a többiek földszintesek. A legtöbb ház kert közepén áll és ez ad a különben sűrűn telepített városnak bizonyos falusias karaktert. A várost közepén szeli át a Nisava, a melynek bal partján emelkedik tulajdonképpen a város, a túlsón a török vár és a kaszárnyák, meg a prefektus, meg a szegénynegyed. A Nisava fölött modern vashíd, 1903-ban épült s már Petár király betűi vannak rajta.

Nis azon a napon, amikor Pasics nevezetes választát átnyújtotta Giessl bárónak, egyszerre megnőtt jelentőségében is, lakosainak számában is. A királyi család azonnal ideköltözött. Néhány napig a régi konakban laktak. Ez a régi konak olyan ósdi és hitvány épület, inkább fából, mint kőből épült, hogy már Milán király idejében lakhatatlannak találták. Nem is maradt itt soká a Karagyorgyevics-csa-

lád sem s a királyi familia számára kibérelték Popics Kosza kereskedő házát egy kis mellék-utcában. Itt, egy szomszéd-házban lakolt Patics is, egyedül egy házban, míg a többi miniszterek szegényes fogadókban laktak.

A királyi palota egy közönséges vidéki házikó. Most Bojadzsew tábornok lakik benne. Mindössze öt szobáitól állott Péter palotája. Két hálószoba, két szalon és egy dolgozószoba. Fürdőszoba nem volt a házban. Egy öreg, kimustrált pléhkád, istenem, csak ülökád szolgált erre a mellékes célra. A lakás berendezése változatlan maradi, mindössze a királynak és a trónörökösnek a tábori ágyát helyezték el a két hálószobában és a falakat teleaggatták a szerb és a montenegrói királyi család képeivel és az orosz cár jól sikerült portréjával. György herceg egyáltalán nem volt látható Nisben, mindig a harctéren volt, majd még idejében Franciaországba utazott. Sándor trónörökös gyakrabban volt itt, pláne az utóbbi időben, amikor Péter király viljacskabanjai tartózkodását félbeszakította és állandó tartózkodásra Nisbe utazott.

A trónörökösről, mint jó, lelkes és önfeláldozó katonáról beszélnek és becsülik is valamennyire, de Péter királyról nem is beszélnek. Egy kézlegyintéssel intézik el: tehetetlen

öregnek, beszámíthatatlan és kétségbeesett betegek tartják és szánakoznak rajfa. Nisben alig lehetett látni, csak az utóbbi időben gyakrabban, mikor törődötteen és betegen — ahogy itt mondják — egészen megöregedve autóra rakták: a frontra ment . . .

Az összes minisztériumok a prefektus épületében voltak. Ez épület körül gyakran volt látható a lengő szakállú Pasics, akiről azt mondják, hogy éjjel-nappal dolgozott. A prefektnra első emeletén volt a szobája és ez sokszor a késő éjjeli órákig ki volt világítva. Az utcán is gyakran lehetett látni, rendszeren az angol vagy orosz katonai attaséval, néha egyik leányával, aki a sebesült tisztek kórházában ápolónő volt.

A diplomaták jelenléte is alaposan megnövesztette a város tekintélyét és forgalmát. A követek többnyire államaik konzulátusaiban laktak, mert a legtöbb államnak azelőtt konzulátusa volt itt. A lapok szerkesztőségei is ideköltöztek a háború első napján és a sok francia, angol, orosz és olasz hírlapíró és haditudósító csinált nagy forgalmat. A diplomaták a tiszti kaszinóba járlak, a külföldi tudósítók a Hotel Európa és az Orient szálló kávéházaiba. Sok katona is volt Nisben. Az új évfolyamokat itt képezték ki és itt volt a legfőbb intendatúra

kommandója, ami a mi Klappen Oberkommandónknak felel meg.

Üzleti életéről alig lehetett beszélni. Lcg-löbb zárva volt. Az élelmiszerek nem voltak túlságosan drágák, mert ebben bizonyos bőség volt. Gyufával, cigarettával, petrólemmal és főként tüzelőanyaggal azonban nagy bajok voltak. Harminc—negyvenezer ember helyett egyszerre százhúszezer ember élt Nisben, sőt volt idő, amikor — a katonákon kívül — százötvenezerre emelkedett a lakosság száma. A túlszűfolttság természetesen érezhető volt s a kormány és a városi hatóságok nagy zavarban voltak a lakosság ellátásával. Mindig nagyobb lett a munkanélküliség, emelkedett a nyomor és végül, miután mindenki elment a harctérre, csak kenyerei kérők voltak és azok, akik a kenyeret kiosztották, kivéve a kormányi és a környezetéi.

Az élet Nisben nagyon szomorú volt. Este kilenckor minden elsötétedett, ment a svába repülőktől féltek ... A Hotel Európában egy oláh cigánybanda gondoskodott a szórakozásról és a városban volt még egy egyetlen mozi is, ahol — ki hinné? — német gyártmányú képeket adtak. És a plakátokról, melyeknek

rító színeit nié?; nem mosta el az eső, látható, hogy túlnyomóan, olyan darabokat adtak amikben lehetőleg sok a gyilkosság. És ebből az is valószínű, hogy az élelmes mozinak nem ment rosszul, mert a gyilkosságnak Ül határozottan volt publikuma.

A bolgár Nis

A meghódított Nis, a bolgár uralom alatt levő szerb főváros, amiből már csak nehéz következtetésekkel lehet visszatálcálni az eredelire, általában a meghódított városok szokott képét mutatja és amik eltérések, azok a primitív nép tulajdonságaiból erednek. Galíciában és Orosz-Lengyelországban szentképeket, Madonna-szobrokat és Krisztus-kereszteket tettek ki oltalmat kérő talizmán gyanánt megriadt lengyelek és alattomos rutének, amikor közeledett az idegen hadsereg.

A nisi szerbek nem kérnek oltalmat, ők még ijedtségükben is politizálnak. Mindenféle fekete és fehér zászlókat látni a házakon. A fekete zászlók azt jelentik, hogy a háznak halottja van, természetesen hősi halottja. A fehér zászlók békés hajlandóságot jelentenek, bizonyos belenyugvást a történelembe, megadást, beletörődést. Nisben a kétfajta zászló sokasága az, ami feltűnik. Sok, nagyon sok a fekete zászló, de rengeteg a fehér és láttam olyan szegényes házat is, ahol bizony egyéb híján,

a ház urának vagy úrnőjének inge, hálóinké vagy még intimebb fehér ruhaneműje volt egy rúdra ráerősítve és ez a fehér zászló.

Nisben szép számmal éltek török eredetűek, sőt törökök is és ezek, amint a szerb uralom alatt nyilván elleplezték eredetüket és titkolni próbálták, most annál hangosabban hirdetik, mert a bolgárok elolt töröknek lenni kitűnő ajánlólevél. Sok házon látni lehet, üzleten is néhányon ki van akasztva a csillagos, piros török lobogó, van sok házon viszont bolgár zászló leng. Ennek az a története, hogy a bolgár katonai hatóságok Ferdinánd király és Boris trónörökös ünnepélyes fogadására letek előkészületeket. A város közepén hatalmas diadalkaput emeltek bolgár felírásokkal, nagy zászlókkal és babérral sűrűn díszítve. A szerb benszülöttek érdeklődni kezdtek a dolog iránt és amikor megtudták, hogy miről van szó, feldíszítették a házakat bolgár zászlóval. Fő a lelkesedés.

Nis fehér-fekete, piros-zöld-fehér és török zászlós pompáját lényegesen emeli a primitív, de sokszínű és cifra diadalkapu a város közepén. Ezúttal csak átvonuló tüzérség és végtelen trén halad el alatta, de minden napra várják a trónörökös, esetleg a király látogatását. Azon a napon, amikor én érkeztem

Nisbe, inkognitóban ott járt már a herceg, a nisi (Szerbek nem is sejtették, hogy a fiatal liszt ugyanaz, akinek kedvéért Nist olyan lázasan feldíszítették. A király látogatása egyelőre még bizonytalan, a közlekedési viszonyok olyan rettenetesen rosszak, egyszerűen lehetetlenek, hogy a király látogatása nyilván a vasúti közlekedés helyreállítása utáni időre marad.

Normális életről, főként üzleti éleiről nem lehet beszélni most Nisben. A lakosság legnagyobb része elmenekült, azok, akik Nisnek előkelőséget kölcsönöztek, a katonai és civilhatóságok legelőször mentek el, úgy hogy a város népessége alaposan megcsappant. Minden huszadik, harmincadik üzlet van csak nyitva, az üzletek ajtóit, kirakatait nemcsak bezárva, hanem szigorúan bedeszkázva, mindenütt pusztulás nyomai, mintha utcai harcok letek volna. Pedig nem voltak utcai harcok és e túlláságos védekezés nem a bevonuló ellenségnek szól, hanem a tulajdon honfitársaknak.

Amikor a bolgárok Nishez közeledtek, teljesen felfordult a rend, a szerb csapatok felmondták az engedelmisséget, a tisztek menekültek, a katonák eldobálták fegyvereiket és Nisben maradtak, mondván, ők nem men-

nek idegen országba harcolni. A Nisben visszamaradt katonák, akik a bevonuló bolgároknak később önként megadták magukat, a teljes fejetlenség és zűrzavar időközét arra használták fel, hogy kirabolják a várost.

Az amerikai misszió egyik tagja fényképfelvételt adott nekem ezekről a jelentekről, a mik, mondotta, egészen forradalmiak voltak. A rabló katonák pusztító dühe ál ragadt a nyomorgó lakosságra is és asszonyok, gyerekek versenyeztek abban, hogy ki rabol többet. Mindent összeromboltak és kiraboltak s az üzletek most azért vannak eldeszkázva, mert a lakosság még mindig fél a szerbektől.

A bevonuló bolgárok valóban példásan viselkedtek, s bár itt a bolgárokkal szemben egyenlőre csak egy érzésről lebet beszélni, a gyűlöletről, kétségtelen, hogy a bolgárok bevonulásának egészen szokatlan előkelősége, az a rend, amit akkor és azóta is mutatnak, meghódította a nisieket. Német csapatok vagy a mi csapataink Orosz-Lengyelországba nem vonultak be méltóságteljesebben, mint itt a bolgárok és a rend és biztonság, amit itt a hódítók órák alatt teremtettek, szintén a német vagy osztrák-magyar rendhez hasonlíthatók csak. Mindenről gondoskodnak, szigornak, de igazságosak.

Érdekes, hogy a bolgárok megállapították a szerb pénz kényszerárfolyamát s a katonák — nagy ázsióval — el is fogadják a szerb király képmásával díszített váltópénzeket, éppen úgy, mint a francia szövegű papírpénzt. De a lakosság idegenkedik a saját pénzétől, sehogyse akarja elfogadni a szerb pénzt, amivel mindjárt el is árulják, hogy sok bizalmuk nincs már pusztuló hazájukhoz. A drágaság igen nagy, legnagyobb a szükség tüzelőfában, gyufában, zsírban, de mindezt enyhítik a bolgárok, mert ahogy a Irén, amelynek rendkívül nehézségeket kell leküzdenie, megérkezik, mindig hoz valamit Nisnek is. A vasúti forgalom helyreállítása pedig teljesen meg fogja szüntetni az anomáliákat. Most nem látni mást, mint az utcán kolduló asszonyokat, gyerekeket, öreg embereket. Kenyeret kémek és kapnak is.

Furcsa a mi konzulátusunk helyzete. Az osztrák-magyar konzulátus az egyetlen, amely megkezdte működését, a nép csak annyit tud róla, hogy „konzulátus”, s ez a szó most lanynyit jelent, hogy itt segítséget adnak. Reggelként feketélik a tömeg az osztrák-magyar konzulátus háza előtt s Winclisch-Graetz herceg kapitány és Fischer vicekonzul — mit te-

hetnek egyebet, — pénzt osztanak ki a szerb lakosság között.

Nisnek van még egy specialitása: a szabadon járó-kelő szerb foglyok. A fogságba ejtett szerb katonák száma annyira megnőtt, hogy lehetetlenség egyenkint, vagy nagyobb csoportokban őrizni őket, de fölösleges is, mert ezeknek a lerongyolódott, agyonhajszolt, megtépett embereknek eszük ágában sincs, hogy megszökjenek; boldogok, hogy itt lehetnek s a rettentő hajsza véget ért. Szerb halálmegevetés és hősiesség, — oh, hol van már ezektől, olyan alázatosak és megtörték. Az utcákon egyedül járnak-kelnek, álldogálnak sarkokon és katonai épületek előtt, üldögélnek parkokban vagy alszanak a fűben. Szinte több szerb katonát látni, mini bolgárt.

A foglyoknak kétféle cédulájuk van, piros és fehér. A piros cédula azt jelenti, hogy a foglyok Nisben maradhatnak, illetőleg, hogy itt kell maradniok. A fehér cédula azt jelenti, hogy Nisből a cédulán jelzett helyre kell a hadifoglyoknak menniök. A cédulák megörzendők és kívánatra felmutatandók. Ez a magyarázata annak, hogy Nis utcáin szabadon járnak-kelnek a szerb hadifoglyok.

Van a meghódított szerb városoknak egy jelensége, ami a legjellemzőbb és ami Belgrád-

ban és Nisben és mindenütt ugyanaz. A lehajlott lejú, gyászruhás nők, mély gyászban az özvegyek, amint panaszos és szemrehányó, nétia boszuálló tekintettel suhannak végig az utcákon. Az özvegyeknek ez a demonstratív gyászruhája az egyetlen ellenség, ami még Nisben maradt.

A prefektus

Este hat órákor megszűnik az élet Nisben. Kigyuladnak a villamos ívlámpák, amelyeknek üzemét német és bolgár katonák csodálatosan rövid idő alatt állították helyre. A villanylámpák szelíd fehér lénye ilyenkor már egészen néptelen utcákat világít be, mert este hat órákor eltűnik az élet az utcákról. Az üzleteket bezárják, a kapukat becsukják, mindennek vége. Civileket egyáltalán nem látni többé, csak portyázó őrzáratokat és őrszemeket feltűzött bajonettekkel. Mindenkit feltartóztatnak, aki kimerészkedik az utcára, nyolc óra után már a katonáknak sem szabad ki-menni, csak a tiszteknek van meg ez a joguk. Minden percben hangzik a kiáltás:

— Halt!

— Stoj!

És mindenki azonnal megáll, mert ha az első felszólításra nem áll meg azonnal, az őrszem a parancsa szerint tüzel. Egy meghódított városban, egy ilyen makacs ellenségnek, mint a szerbnek a fővárosában, valóban

nem is lehet máskép, rendnek kell lenni és rend nincs szigorúság nélkül. Nis szigorú rendjének az őre dr. Dimitrov Ivan, Nis városának a prefektusa.

A fő-úton az egyik legszebb házban lakik, olt kerestem fel. A ház valamikor Slepán Jovanics szerb ügyvédé volt. A szerb ügyvéd elmenekült, csak az apja, egy öreg szerb pópa él még Nisben, a képe a falon, ő maga pedig személyesen megjelenik mindennap, talán azért, hogy meggyőződjék róla, hogy megvan-c még a fiának a háza.

A ház régi tulajdonosának, az ügyvédnek a névtáblája alatt most egy kis névjegy, egyszerű fehér kis vizit-kártya. Történelmi könyvnek egy kötelével ér fel a jelentősége:

Dr. IVAN DIMITROV
Préfet du Département de Niche
Bulgarie

A prefektus úr kérdéseimre a következőket mondotta el a nisi állapotokról:

— Kifogástalan a közbiztonság. A szerb lakosság, amely tagadhatatlanul ellenséges ér-zésekkel viseltetett irániunk, úgylátszik, egé-szen megváltozott. Azt hiszem, a háború szo-

morú tanulságai változtatták meg őket, vagy talán az összehasonlításra kínálkozó alkalom fordította őket a mi pártunkra. A szerb katonák visszavonulásuk útján mindent kirabol-
tak, felgyújtottak, elpusztítottak; ezzel szem-
ben a bevonuló bolgár ellenség Kifogástalanul
viselkedett, nem rabolt, nem pusztított sem-
mit, szigorú rendjével csak a köz és vagyon
biztonságát növelte. Mindezideig nem történi
semmi rendellenesség és a bolgár hatóságok
mindent elkövetnek, hogy a nyomort lehető-
ség szerint enyhítsék. Itt rettentő és semmi
máshoz nem hasonlítható a nyomor, itt min-
denkinek van valakije a harctéren; mindenki-
nek a kenyérkeresője van ott. A múlt eszten-
dőben, nyáron százötvenezernél több ember
lakott Isisben, ma körülbelül nyolcvanezer
lehetnek. A hangulat igen kedvező ránk nézve,
mert úgy látom, hogy a lakosság megelégette
a háború elviselhetetlen szenvedéseit, most
már egykedvű lett, sorsába beletörődő és nem
bánja, akármi történik, csak nyugalma legyen.
A prefektus úr elmesélte még, hogy a
bolgár-török háború idején hasonló megbíza-
tása volt, akkor a rodostói kerületnek volt a
főnöke. Es hogy nekem, magyarnak örömet
szerezzen, megemlítette, hogy midőn 1912
március huszonnegyedikén Ferdinánd király

Rodostóban volt, kegyelettel felkereste az összes magyar emlékeket és az emléktáblák magyar felírását ő fordította le a kíséretének.

— Rodostóból — mondotta a prefektus — a bolgár király tizenhét táviratot küldött magyarországi barátainak.

— Milyen nyelven? — kérdeztem.

— Egészen természetesen: magyarul! — válaszolta büszkén a prefektus.

És még büszkébben fűzte hozzá:

— Oh, a mi királyunk kitűnően beszél magyarul, és a király titkárja magyar ember és a királyné titkárnője is magyar

Végül, hogy teljes legyen az örömöm, még egy érdekes újságot tett hozzá:

— A trónörökös. Boris herceg három év óta rendszeresen tanul magyarul! — mond la a prefektus. Es már kitűnően beszél a magyar nyelvet.

Az embernek Nisbe kell menni, hogy ilyen kellemes szenzációkról értesüljön.

Nis, a nagy temető

Ez az egész Nis tulajdonképpen egy nagy temető, egy óriási központi katonai temető. Agyuk nem dörögtek itt, a mi katonáink nem harcoltak Nisért, s mégse valószínű, hogy ennél nagyobb, ennél „megrendítőbb és véreseibb” csatateret lenne az egész világháborúnak. Itt nem voltak ütközetek, megerősített állásokat megvívó rohamok se voltak és itt haltak mégis legtöbben hősi halált és e hősök halála talán mindegyikénél nehezebb és fájdalmasabb volt. A pusztuló Szerbia háborús fővárosa, egy nemzeti lét ravatalos háza ez a Nis, de nekünk elsősorban egy megszentelt temető, sok-sok-ezer magyar és osztrák katona temetője és még harmincezer mártírnak a káinpadja.

Az ember megérkezik Kómába és első útja a Szent Péter-templom. Az ember megérkezik Parisba és megcsodálja az Eiffel-tornyot. Az ember először kerül Budapestre és felmegy a budai várba. Az ember megérkezik Nisbe és kimegy a temetőbe.

Temető, ezt csak bizonyos túlzással lehet

mondani, mert temető tulajdonképpen nincs is. A szerbek vallásosak, babonásak és tisztelik a halottaikat. A temetők a régiek, a rendesek, a kegyelet jól gondozott promenádjai itt. A háború azonban átalakította Nist, amikor a foglyokat hozták, amikor a kiütéses tífusz, a nagy járvány kezdődött.

Nis nem lelt egyéb, mint egy óriási temetkezési vállalat. *Entreprise des pompes funèbres*. Nisnek csak a környéke lett fontos és forgalmas, ahová garmadával vitték a halottakat, a környékben a föld alatt többen laktak, mint rendes körülmények között Nisben, a föld fölött. N is szerepe csak az volt, hogy rendszeresen szállítsa a halottakat és Nis ennek a feladatnak pontosan megfelelt.

Koporsókészítés és árusítás lett a legjobb foglalkozás Nisben. Az asztalosok vagyont kerestek és élelmesebb fűszerkereskedők, papír- és könyvkereskedők, sőt női kalapkereskedők is, aztán mindenki, akinek az üzleteit megbénította a háború, gyalultatlan, fehér fából rosszul összerótt koporsót tettek ki az üzletek elé, mint cégért és szép forgalmat csináltak ebben a szomorú cikkben, amiben a télen óriási volt a kereslet. Tény az, hogy Nisben a fél folyamán százhuszezer ember halt meg ragályos betegségben. Sok ezer fogoly, nyolcvanöt-

kilencvenezer szerb katona, polgári lakos és idegen és százharmincyolc orvos.

Felkerestem azt a temetőt, ahová a mieinket, a mi ezreinket temették. Automobilon egy félóra Nistól, a piroti országuł mentén s a szerb, aki kalauzolt, érdeklődésemre, hogyan vitték ilyen messze a halottakat, ezt válaszolta:

— Szekereken szállították őket. Négy-öt, esetleg nyolc koporsót is egy bivaly-szekéren. Ha volt szekér . . .

— Es ha nem volt ?

— Ha nem volt, gyalog cipelték ki a halottakat.

— Kik?

— A hadifoglyok.

Az autó megáll a keresztútnál. A sár már eddig is a küllőkig ért. A bolgár katona-soffőr nem tud tovább menni és a szerb vezető sem ismeri a kocsit. A sarkon egy nagy épület, körülötte fából épült barakkok. A nagy épületen és a barakkokon vörös-keresztes zászlók. Az amerikai misszió kórháza volt itt, Lady Shelley, a kórház vezetője még mindig itt van.

A lady ősz pergamenarcú matróna, megmutatja az utat a temető felé.

— Föl, ezen a dűlő úton jobbra, a sok

sírkereszt a hegyoldalban, olyan, mint egy szőlő, úgy-e?

Az amerikai hölgy elmondja, hogy a hajóllak szállítása óriási forgalmat csinált az ablaka előtt. Mindennap vittek halottakat, egyszer többet, egyszer kevesebbet. A hadifoglyok sorsáról nem tud, mert az ő kórházában leginkább szerb sebesült katonákat kezeltek és csak elvétve, nagy ritkán osztrák vagy magyar hadifoglyokat. Kórházát október utolsó napjaiban evakuálták és valószínűleg haza is megy bár nincs kizárva, hogy itt marad és felajánlja szolgálatait a bolgároknak.

Az amerikai misszió-kórháztól még egy negyedóra gyalogút a temető, valóban a hegyoldalban, messziről olyan, mint egy nagy iizholdas szőlő. Nincs kerítése és nincs kapuja, nincs út semmi, amit megszoktunk a temetőknél, de meglepetésszerűen van itt egy improvizált fából-vályogból épített kis rozzant kápolna.

Rengeteg sír, sűrűn egymáson, és nincs közöttük se ül, se mesgye és parcellákba sincsenek osztva, erre ill nem volt se idő, se hely. Alacsonyak és hevenyészettek a sírok, hogy mennyi, azt nem lehet megszámolni, mert a sorok olyan végtelenül hosszak, hogy szinte u horizont végéig érnek, és még csak hozzá-

vetőlegesen so lehel kiszámítani, hogy tulajdonképpen mennyi ezer lehel. Minden síron van kereszt, persze nem valami rendes, szabályos és ép, hímem össze-vissza, repedezeti, töredezell, épen hogy összeálló kereszt. Mindgyiken felírás, a hátulsó oldalon az évszám: 1915. Kiöl a név. Én sehol se láttam, hogy gúnyolódó nevek, rajzok lettek volna a keresztteken, ahogy mesél lék. s amit az itteni viszonyok közötti fel is lehetett volna tétélezni.

Az első sorban, mindjárt a kezdetén, el kezdtem olvasni a neveket. A temető a hadifoglyok temetője volt és hogy mégis elvétve találni szerb neveket, annak csak az lehet az oka, hogy nyilván azok is ragályos betegségben haltak meg a fogoly-táborban, mint a foglyok majdnem valamennyien, vagy ami valószínűbb, a szerb hangzási! nevek viselői délvidéki szerbek és csehek, akik itt nagy számmal voltak. Azelső sorban a nevek:

Josef Bittmann.

Rok Colekovics.

Adam Hochmann.

Jakob Kovacsevics.

Vojtek Tiha.

Adalbert Borasol.

József Mihály . . .

Nem lehet tovább olvasni és nem lehet

tovább írni. Az eső és a hó legtöbbszörre lemosta a ceruzával írott neveket, amiket alig lehet már kibetűzni a korhadó fakereszteken. Ez a nisi temető, nagy néma csatatér, hol marad ettől Limanowa, vagy Gorlice, pedig itt nem is voltak csaták, nem robbantak fői aknamezők és nem kaszáltak katonákat gépfegyverek, a halál legélesebb kaszái.

Valahonnan, mint egy sírból, előbújik — a sírásó. Öreg szerb paraszt.

— Tíz éve vagyok sírásó Nisben. Mull évben karácsonykor kerültem ide. Nem tudom, mennyi itt a sír, ki tudná azt megmondani. Legtöbb munka hal-nyolc hónappal ezelőtt volt, amikor reggeltől késő estig kellett dolgozni. Március-április lehetett, tavasz kezdete, de még nagyon hideg volt, a föld fagyott és kemény, alig lehetett belevágni az ásót. Csak katonákat temettünk. Mindenkit koporsóba, mindenkit külön sírba, rendesen eltemettünk. Sokszor pap is jött ki, rendesen osztrák pap. Később már nem jött pap. En magam imádkoztam, meg a többi hadifogoly katonák, akik segítettek a sírt ásni. Hogy mennyit temettünk naponta? Egyetlen napra emlékszem, amikor nem volt temetés. Húsvét körül volt ez. Rendesen húsz-huszonöt temetés volt, de egy nap volt, amikor háromszázhusz halottat temet-

lünk el. Kérem én látom, hogy az urak idegenek — mondta ijedt, alázatossággal a nisi sírásó — lessék nekem elhinni, hogy én tisztességesen végeztem a dolgomat, mindenkivel egyformán, nem úgy, mint abban a temetőben, ahová eleinte temették a tífuszosakat koporsó nélkül, közös sírba, mézszel leöntve, sokszor lovak meg ökrök tetemével együtt... Az öreg szerb sírásó nem győzte eléggé hangoztatni az ő önfeláldozó és rendkívüli szolgálatait. „Érdemeit”.

„Repülni tanul...”

Magyar katonák Nisben, ugyanazok, akik néhány nappal ezelőtt még szomorú hadifoglyok voltak és lehajlott fejjel, megtörtén sétáltak tömlőceik körül, most — micsoda metamorfózis! — ők az urak Nisben. Ha sebesültek, ha betegek, ha bénák és rokkanak, nekik áll most a világ. A bolgár csapatok talán öthatszáz foglyot szabadítottak ki, legnagyobb részük már elutazott. az elsőekkel még Szófiában találkoztam a második nagy transzporttal Pirotnban. Nisben mindössze negyvenhét osztrák-magyar katona, volt hadifogoly maradt. Amerre megy az ember ebben az óriási közösségben, mindenütt csak a mi katonáinkat látni, a mi negyvenhetünket, amint mohón és boldogan lélegzenek föl a váratlan szabadságra .

Legtöbbjén új uniformis, zöldes-kék, csukaszürke, amit még télen küldtek a foglyoknak Bécsből és Budapestről, de a szerbek nem adták át nekik, ahogy a pénzeket is elfelejtették kikézbesíteni. A volt hadifoglyok

most megtalálták a kaszárnyák, és kórházak raktáraiban a nekik szánt egyenruháival. Gyorsan beöltöztek az új egyenruhákba, de vannak, akik régi, megviselt ruhájukhoz ragaszkodnak, a gyűrött blúzokhoz, amiken a csillagok papírból vagy a gallér celluloidjából valók és úgy vannak odaragasztva a parolira. Sokan hordják még a régi sapkát, amiről hiányzik az F. J. I. felírású rózsa, mert elszedték a szerb katonák sokszor úgy, hogy a sapkából is kitéptek vele egy darabot.

Heves hóvihár, istenítélet után egyszerre kiderült, ragyogó, szinte tavaszias lett az idő. Az ősztónak ebben a pompájában Nis olyan, mint egy szép, kis vidéki magyar város. Az utcákon sok ember, bolgár katonák, amint átvonulnak a városon, szerb foglyok, amint bizonytalanul, legtöbbször kíséret nélkül ténferegnek s végül a mi csukaszürkéink. Az első, akivel találkoztam, egy őrmester. A jobb lábára sánta, mankóval jár, egy másik magyar katona melleile és hangosan beszélgetnek.

— Azt mondta a Windischgraetz herceg kapitány úr, hogy holnap mi is hazamegyünk.

— Nem bánom, ha holnapután is, de már menjünk csak.

Az őrmester: Gellért Gyula.

— Hova való?

— Budapestre.

— Mi a civilben?

— Színész. Kecskeméten játszottam utoljára.

Őrmester Gellért mindjárt el is mondja egész történetét. Tavaly decemberben, a visszavonuláskor sebesült meg, három súlyos sebe volt, karján, combján, térdén; négyszer operálták. Ő maga nem panaszkodhatik, őt — mert színész — nem bántották, sőt egy Gurtics nevű szerb őrnagy „protekciózott” is vele és Vlnicska-Banjába küldte, hogy a meleg fürdő rendbehozza a sebeit. De a társaival annál rosszabbul bántak.

Az őrmester kísérője. Vas Gábor, Kun-szentmiklósról való, Molináry-baka, már nagyon panaszkodik.

— Aljas módon bántak velünk a kutyák. Veri is most őket az isten.

Meginvitálnak magukkal a kórházba, mondják, a kórházban vannak még harminc-negyvenen, akik itt maradtak, legtöbb súlyos sebesült, vagy beteg, de vannak néhányan egészségesek is, akiket valahogyan itt felejtettek. Az Obilicsni-lovasezred kaszárnya épüle-

teiben vannak a kórházak; itt voltak — az istállókban! — a fogolytáborok és a kaszárnya épületeiben a kórházak. A városon túl, a Nisava tulsó partján van a kórház, Konyusnica-kaszárnya, vagy ahogy a magyar katonák elkeresztelték: a Konyicska-kaszárnya.

A súlyosan sebesült hadifoglyok legtöbbször magyar. A magyaroknak csak egy kérdésük van, csak egy a gondolaluk természetesen:

— Mikor kerülünk már haza?

Beszélgetek a katonákkal. Az egyik, egy pesti nyomdász, december hatodikán sebesült meg Valjevónál. Már meggyógyult. Véletlenül hagyják itt . . . Egy 69-es baka sebének még mindig nincs begyógyulva. Azért maradt itt.

Egy honvéd, Fajsza-ra való a jó magyar, beszéli:

— Az én életemet a — kártya mentette meg. A marusováci fogolytáborban voltam, ott kártyáztam a sebesültekkel. Egy délvidéki szerb katonával összetalálkoztam, aztán megszurkált, mert csalt. A szúrt sebekkel hoztak be a spítálba, így maradtam itt. .

Két cseh fekszik egymás mellett: egyik a 102-ik, másik az 54-ik gyalogezredből. Sebesületlenül kerültek fogságba. Mind a ketten vasútépítésnél sebesültek meg. A szerbek vas-

niai építettek a Gramadánál, Nistől északra, Bulgária felé. Az építkezés olyan elővigyázatlanul történt, hogy a hadifoglyok előadása szerint legalább ötvenen meghaltak s több százan megsebesültek.

Egy szatmarmegyei honvéd is ezekre panaszkodik és dicséri a horvátokat, akik inkább eltűrték a rettenetes bánásmódot, de nem törtek meg, nem hagyták magukat elcsábítani. Egy másik azt panaszolja, hogy a leveleit nem kapta meg.

— Losnicánál kerültem súlyosan sebesülve fogságba — beszéli egy halos honvéd. — Legnagyobb panaszom, hogy a leveleinket, pénzeinket, csomagjainkat ellopták. De meg kell hagyni, az ápolónők, pláne az orosz testvérek, a „russzinák” nagyon jók voltak hozzánk.

Az összes volt hadifoglyok nagy hálával és elismeréssel beszélnek egy orosz orvosnőről, dr. Dawidow Anna orvoskisaszonyról, aki valóságos önfeláldozással gyógyította a betegeket és különösen az üldözött magyarokkal bánt nagyon jól. Egy magyar orvostól megtanulta a legszükségesebb magyar szavakat és kifejezéseket is, hogy a betegekkel megérthesse magát.

Egy öreg magyar, negyvenhárom éves, a

biharmegyei Hosszúpályiba való, népfölkelő honvéd mondja el így az ő szomorú sorsát:

— A mozgósítás előtt jöttem haza Amerikából. Egy órát se töltöttem az udvaromon, bevonultam. Decemberben kerültem fogságba, bomba-golyó sebesített meg. Sohase hittem, hogy még egyszer hazakerülök. Most se tudok igazában örülni, meri a lelkemben mindig csak a sok bajtársamra gondolok, akik itt maradtak . . .

Találkoztam az udvaron, a kórba/, udvarán a szerb főorvossal, aki itt maradt és végzi tovább a munkáját. Hallottam róla, hogy intelligens ember, jó orvos. Parisban, Pélervárolt, Svájcban élt és a háború kezdetén, bár már túl van a korhatáron, s nem katonaköteles, Svájcból jött vissza hazája szolgálatára.

— Doktor úr — mondtam neki — ön egy derék, jó orvos, a legjobbakat mondják önről. Hogyan és mivel tudja megmagyarázni ezt a nisi pusztulást, ezreknek a szörnyű halálát, katonáink ezreinek a szörnyű halálát.

— Uram — válaszolt az orvos, — erre könnyen megfelelhetek. Amikor az ember ítéletet mond, minden körülmény! objektív mérlegelés alá kell venni. Ön elpanaszolja az

önök katonáinak a szörnyű halálát. Valóban szórnom, bár biztos számadatot nem tudok róla, azt tudom, hogy nagyon sokan haltak meg mindenféle tífuszban. De hát — mondjuk — ez 30.000. És meghalt legalább kélszerennyi, legalább 60-70.000 nisi lakos és legalább 10—20.000 szerb katona. Összesen legalább 100—120.000-en haltak m-g egy év alatt a járványokban. És százharmincyolc szerb orvos is meghalt. Mi mindent elkövetünk, mi mindent megpróbáltunk, de siker és eredmény nélkül. Mi belepusztultunk, de nem mentünk semmire. Isteni végzet volt ez a pusztulás, bele kell nyugodni . . .

Aztán Szerbiáról beszélgettünk. Arról, hogy mi lesz Szerbiából.

— Hogy mi lesz Szerbiából? Hogy ki az oka? Hogy kellett volna történnie?

A szerb főorvos néma lett, nem válaszolt. De a némasága és a mód, ahogy nem válaszolt, elárulta, hogy hazája menthetetlen állapotával egészen tisztában van.

A kórház-udvar közepén áll egy osztrák-magyar egyenruhás katona; már egy óra óta látom, hogy ott áll, mereven, a helyéhez szögezve, el nem mozdul a helyéről, csak néha

emelgeti meg a karjait, mint a sas, amelyik a szárnyait próbálgatja, de azért nem száll el.

— Ki ez? — kérdeztem az egyik katonától.

— Vozár József honvéd, Kiszácsról való, Bács-Bodrog megyéből.

— És mit csinál itt az udvar közepén?

— Repülni tanul! ...

— Mit csinál?

— Repülni tanul! —ismétli a katona némi csodálkozással a hangjában, hogyan lehet ezt az egyszerű dolgot meg nem érteni. Nem tud repülni, tehát repülni tanul.

Repülni tanul?! — ismétlem magamban megdöbbenve és látom a szegény katonát, amint néha, egy helyben maradván, aprókat lép fölfelé, mintha fölemelkednék, a kezeit pedig, mint szárnyakat csapkodja.

Szegény katona megőrült. Határozatlanul, betegen néz maga körül. Nem lát semmit. Repülni tanul.

— Nem volt ennek semmi baja, ez volt a legjobb a cugban, pedig már öreg gyerek. Itt vette el az isten az eszét, de úgy, hogy tegnap például bele akart ugrani a nagy vájdlingba, amiben a levest főzték. Bele akart ugrani a forró levesbe. Itt, a fogolytábor mellett voltak a francia repülők, itt gyakorlatoztak, innen

repültek itt mindennap. Szegény Vozár, élelében nem látott repülőgépei, ez a csoda elvette az eszét. Valiig azt hajtogatta, hogy a masinák érte jönnek, és hazaviszik a kis családjához Kiszácsra. De hát ő nem tud repülni, előbb megtanul. Azóta — hat-nyolc hónapja — ott áll az udvar közepén, várja, hogy hazarepülhessen . . .

Ennél meghatóbb, ennél szomorúbb történetét nem hallottam még a háborúnak, s szomorúbb és meghatóbb sebesültet se láttam, mint ezt a szegény kiszácsi honvédet. Ahogy itt áll, a nisi kórház udvarán és kezeit, mint szárnyakat emelgeti, próbálja, csapkodja és nem tud felszállni. Mintha százezrek sorsának volna szomorú szimbóluma. Akik állnak--állnak távoli udvarok közepén és emelgetik a szárnyukat, hogy hazaszálljanak a kis családjukhoz, Kiszácsra, Bácsbodrog megyébe.

Nyolc istálló: a nisi fogolytábor

A nisi fogolytábor, ahol a szerbek az osztrák-magyar hadifoglyok ezreit őrizték, nem dohos tömlőcök, vagy romladozó régi várépületek, nem régi veszedelmes házak és korántsem improvizált új barakkok. Nyolc óriási, nyolc rettenetes, nyolc rohadt levegőjű, halálos istálló a nisi fogolytábor. Istállók, amik most, hogy a szerbek kitakarodtak innen, visszakapták eredeti rendeltetésüket, lovak és ökrök állnak bennük és csodálni kell még az állatokat is, hogy ebben a szennyben, ebben a fojtogató atmoszférában, ebben a pokolban nem pusztulnak el. Az emberek mindent kibírnak. Az nem is lep meg, hogy a katonák, akiknek itt a dolguk, ezt a gyilkoló levegőt kibírják.

A városon kívül, a sártengereken túl, a Mala Beograda városrészben van az elátkozott lovassági kaszárnya. A kaszárnyaépületekben voltak a sebesültek és betegek és az istállókban a hadifoglyok. Az első ilyen istállón,

amibe belépünk, ez a felírás cirill hettükkel:

KONYUSNICA 2 ESKADRON 1

KONYICSKOG

PUKA „ OBILICSA „ 5.

A kapu mellett egy kis szoba, egész tűrhető, valamikor a kaszárnya inspekciós helyisége lehetett, az istállók új rendeltetése alatt az őrség lakott benne. A sarokban egy zsák, mint lehangelő és sok mindenre figyelmeztető emlék, egy zsák, tele a mi katonáink sapka-rózsáival: F. J. I. és I. F. J. felírással. Egy honvéd, aki kísér bennünket, magyarázza:

— Elszedték tőlünk a sapkarózsákat, ha nem is kellett nekik. Aztán parancsba jött, hogy nem szabad viselniök, azért elvették mindig és ebben a zsákban összegyűjtötték.

Az istálló egy óriási szemétdomb és nem az istállók rendes állati illatát kell hozzáképzelni, hanem valami gyilkos és fojtogató szagot, hulla-szagot, halál-szagot. Egy sarokban százszámra szakadt, lerongyolt csukaszürke egyenruhák, szétmállottak a piszoktól, levágott al-

sóruhák, talpnélküli cipők, lyukas sapkák egy nagy piramisban. Ezek az egyenruhák azoké a szerencsétleneké, akik a fogolytáborban meghaltak. Legtöbben persze kiütéses tifuszban haltak meg, vagy más ragályos betegségben. A ruhákat letépdették a halottakról és ahelyett, hogy elégették volna, itthagyták, hogy megfertőzze a többieket.

Nyolc istálló volt a fogolytábor, külsőre egyformák ezek az istállók, belsőre még inkább, csak nagyságra különböztek. A legkisebb istállóban, amelyikben összesen kétszáz lónak volt helye, kétezer hadifogoly volt összehűzve.

— Egy-egy ilyen boxban, amelyben most ez az ökör áll, tíz hadifogolynak volt helye. Egy hónapban egyszer kaptunk alomszalmát, de már akkor rohadt volt a szalma, amikor kaptuk. Úgy feküdtünk egymás mellett, mint a heringek! — meséli egy volt hadifogoly.

Pontosan itt senkise tud egy adatot sem, de különböző előadásokból az látszik legvalószínűbbnek, hogy a nyolc istállóban eredetileg harmincöt-negyvenezer fogoly volt, a számuk a téli rettentő halálozásokkal esett és azzal, hogy az egészséges hadifoglyok közül sokat elvittek különféle munkákhoz. Olyan nehéz munkához nem vihették a foglyokat,

se olyan fogolytáborba, hogy ne örüljenek a Nisből a való menekülésnek. Ez a nyolc istálló volt a foglyok pokla, ül itt kellett pusztulniok.

Itt nem csoda a sok betegség és az se meglepő, hogy mindennap tömegesen hallak meg a szerencsétlen foglyok kiütéses tífuszban. A hadifogságból épen megmentett honvéd beszéli:

— Egészséges és beteg itt feküdt, ült egymás mellett. Mi egészségeseknek voltunk elkönyvelve, ide orvos alig tette be a lábát. Mi magunk tudtuk, hogyha egyiknek vacogni kezdett a foga, ha forróságtól kicserepedett a szája, ha apró kis pontok jelentek meg a testen, hogy vége van, hogy néhány nap múlva vihetjük... Állati módon folyt a vizsgálat az istállókban. A szerb altisztek, akik a felügyeletet teljesítették, reggelenként végigjárták a boxokat, benéztük mindegyikbe és megszámlálták a foglyokat: egy-kettő-három-tíz, ha megvolt, tovább mentek. A „narodnik” sokszor észre se vette, hogy az egyik boxban halott fekszik. Szólni nem leheteti neki, mert nem tűrte, ha kérdés nélkül megszólítottuk. Mikor a halálozási percent igen magasra szökött, a szerb altisztek kénytelenek voltak figyelmebben kezelni a kérdést. Végigjárták a boxokat a reggeli inspekciónál, és ahogy a katonák

egymás mellett, feküdtek, rugdosták őket. Amelyik nem mozdult, amelyiknek megmerevedett, kihűlt tagjai nem rándultak meg a rúgásra, az halott volt. Azt kihúzták és délután eltemették.

Az istállók környékén, egy sár- és trágyatengerben, itt is legföljebb egy száz-kétszáz méternyi körzetben, sétálhattak a foglyok. Reggelit és vacsorát nem kaptak. Reggel kaptak egy darab kenyeret, az ebéd mindennap főzelék volt, bab, vagy krumpli, nagyritkán volt benne bus. A konyhában cseh és délvidéki szerb katonák dolgoztak és ezek, valamint barátaik egészen jól éltek, mert a bus és főzelék, amit a foglyok számára kiadlak, elég rendes volt. Magyarok lenni, ez volt a legrosszabb ajánlólevél és a magyarok szenvedtek legtöbbit minden tekintetben. Dicső, hogy ezek a közönséges emberek hőiesen túrték a szenvedéseiket.

Egy magyar hadifogoly mondta el nekem:

— Mikor láttam, hogy a magyarokkal bának a legrosszabbul, az még inkább megacélozott és megerősített. Csak le kellett volna tagadnom, mindjárt jobb dolgom lett volna. De nem tettem. Mikor láttam, hogy minket gyűlölnék a legjobban, csak akkor lettem rá igazán büszke, hogy magyar vagyok.

Fizetésről, amit nálunk kapnak a foglyok, itt persze szó sem volt. Az összes érkező pénzeket elsikkasztották és a cenzúra egyedül arra vigyázott, hogy olyan leveleket tartson vissza, amelyek pénzküldeményekről szólnak, amelyekben említés van arról téve, hogy a hadifogolyok hazulról pénzt küldtek. Csomagokat waggonszámra és utalványokat kötegekben találtak a bevonuló bolgárok, valamint a vöröskereszt küldeményeit is. Ypsilanti hercegnőről nagy hálával beszélnek a foglyok és a semleges diplomata látogatásáról is elismerik, hogy valami hasznuk volt belőle. Miután hónapokig fagyasztó télben takaró nélkül feküdtek, a bukaresti amerikai követ közbelépésére takarókat kaptak.

A tiszteknek valamivel jobb dolguk volt. Ők a régi török várban és a környékbeli házakban laktak. Szolgákat is tarthattak, fizetést is kaptak és a menázsit maguk kezelték. Egy pár szökési kísérlet azonban beszüntette az ő viszonylagos szabadságukat is, nem mehettek többé az utcára. Lakásaikat megnéztem. Dohos szobák, patkányokkal tele, évszázados várépület helyiségei, mindössze az a különbség, a legénységi hadifoglyok istállóival szemben, hogy külön voltak, vagy kisebb cso-

portokban, hogy nem a csupaszföldön és rohadtszalmán feküdtek.

El lehet képzelni, hogy a hadifoglyok számára e rettentő szenvedések között mit jelentett a bolgárok közeledésének híre, a szabadulás hihetetlen, de egyszerre megvalósult reménye, a teljes megváltás. A hadifoglyok hallottak már valamit beszélni arról, hogy a bolgárok minden vonalon győznek, hogy északról, északkeletről és keletről közelednek Nis felé.

És egyszerre november harmincadikán a horizont végén, a Nist északkeletről környező hegyek fölött fehér shrapnellfelhők jelentek meg, aztán az ágyuk egyre hangosabban szóltak és a shrapnellfelhőcskék egyre sűrűbbek lettek. Szivárvány volt ez a hadifoglyoknak, halált jelentő shrapnellfelhők még nemi voltak olyan öröm okozói és boldogság hírnökei, mint ezúttal. Ekkor történt, hogy a meggyötört hadifoglyok örülni mertek és halkán, aztán talán kissé hangosabban is örültek, szabadulásra gondoltak és boldogok voltak.

Ekkor történt a felháborító eset. A felügyelő szerb katonák jelentést tettek a demonstrációról. Narodnik Jovó Arangyelovics — így hívják a gyilkost — négy katonát halálra ítélt. A Nisava partján, hogy eltemetni se

kelljen őket, a víz mellett hajtotta végre a halál ítéletet. A víz szélére állította a négyet, akiket a zendülés vezetőinek tartottak és ott lőtték le őket. Az egyik, egy állítólag Ecker nevű őrmester csodálatos módon megmenekült; az éj sötétségében a Nisavába ugrott és eltűnt a habok között üldözői elől. Ő mondta jegyzőkönyvbe az utolsó napok történetének ezt a leggyalázatosabb adatát.

Szegény hadifoglyok hiába örültek az ágyúk dörgésének és az első shrapnellfelhők megjelenésekor korán gondolkak a szabadságra. A három, mártír is hiába halt meg és korai volt a csendes demonstráció a szerencsés menekülés örömére. November harmadikán éjjel és negyedikén kiűritették a nisi foglyotáborokat és az összes tiszteket és legénységi hadifoglyokat, valamennyit, aki csak mozogni tudott, gyalog maguk előtt hajtva, elindították az albán határ felé. Pontos adatot senki se tud. Huszonöt-harmincezren lehetnek a szerencsétlenek, akik az úttalan utakon hóföregtetgben, mély sárban és ezernyi szenvedések között cipelték magukat új és ismeretlen szenvedések elé.

A hadifoglyok barátja

A hadifoglyoknak volt egy barátja is Nisben, egyetlen derék ember, akinek volt lelke és becsülete, emberségesen báni a hadifoglyokkal, s vértett érték a szíve. A hadifoglyoknak ez az egyetlen barátja, akire lámpával találtam rá Nisben, megérdemli, hogy szó legyen róla hadifoglyaink többi, valamennyi tömlöctartó bestiájával szemben, s megkívánja ezt az objektív igazság is, hogy az érmet az úgynevezett másik oldalára is megfordítsuk. A hadifoglyok barátja Ma su Soánnovics nisi gimnáziumi tanár volt, aki a nisi fogolytáborban és kórházban katonai szolgálatot teljesített, s az irodában a hadifoglyok statisztikáját vezette.

Hosszas keresgélés után, végre a hadifoglyok kórházában találtam meg a hadifoglyok barátját, már nincs itt dolga, már semmi köze hozzá, még mindig eljön és még mindig érdeklődik. A gimnáziumi tanár művelt és intelligens ember, egy .szomorú tanár. Nisben született, ill is tanult, de volt néhány évig külföldön,

Németországban, egész jól beszél németül is groteszkül hangzik, amit itt a szennyben és sárban, a lesújtó és barbár emlékek között ilyeneket mond: „német kultúra”, „nagyyszerű német műveltség és irodalom” és „én nem tehetek róla., de a német kultúrának buzgó tisztelője vagyok”.

— Hallottam — mondom, — hogy Ön itt teljesített szolgálatot, s nagyon derék módon bánt a hadifoglyokkal. Ez nagyon szép Öntől, nagyon tisztességes és most szeretném tudni, hogy hát miben is állt az ön dolga?

A tanár szerénykedett és zavarban volt és az önzetlenül jót cselekvő tisztességes emberek őszinteségével el akarta hárítani magáról a dicséretet. S nem szeret különben sem beszélni a dologról, hátha visszajönnek még a szerbek és — megbosszulják.

— A balkáni háborúban résztvettem és meg is sebesültem. A háború elején, a sorozásnál alkalmatlannak találtak és októberben, az untauglichok első sorozásánál bevettek. Ideges ember vagyok, a balkáni háború emlékeit se hevertem még ki, — katonának nem voltam megfelelő s a kormánynak különben is volt egy rendelete, hogy a tanárokat, tanítókat lehetőleg mind szabadságot kell, — s így én alig néhány heti katonai szolgálat után szabadságot-

tattam. Decemberben önként jelentkeztem szolgálattételre ide, a hadifoglyokhoz, mert gondoltam, a német nyelvben való jártasságom hasznos lehet. Valóban volt rám szükség és a kórház statisztikai könyveit vezettem. A szerbek elvitték magukkal ezeket a könyveket, kár, mert minden adat pontosan fel volt jegyezve bennük.

Elmondtam a tanárnak a kiszabadított hadifoglyok égbekiáltó panaszait. Mit szól hozzá?

— Valóban minden igaz. Talán még több is, mert az egyszerű katonák csak a maguk szenvedéseit látják és nein is veszik észre közben a nagy katasztrófákat. Rettentően pusztított a tífusz, a vérhas és a kiütéses tífusz és sok más baj volt. Szerbia nem volt előkészülve ennyi hadifogolyra, képtelenek voltak ellátni őket és pláne az első napokban, szörnyűség volt nézni: a kiéhezett hadifoglyok az utcákon elszórt szemétben keresgéltek eledel után.

A hadifoglyok barátja szinte könyekkel tele beszélt a hadifoglyok szenvedéséről, amiket nem tudott enyhíteni. Aztán kivett egy kis piros noteszt és neveket olvasott fel belőle és adatokat. Tisztek neveit és adatokat róluk, ezekkel ő jól bánt, ezekkel jóban volt és leve-

lezett velük és — nincs semmi bajuk. Épen az a baj, hogy nem volt semmi bajuk, mert különben itt maradhattak volna. Beszéltek egy bécsi főhadnagyról, akivel nagyon jó barátságban volt. Ezt ő mentette meg a fogolytáborban való lakástól és a városban lakott. Igen intelligens ember volt a főhadnagy. Jó dolga volt. Markovics őrnagy családjánál francia órákat adott és ezért bizonyos jogai voltak. Nagyon szerettem volna megmenteni, s az őrnagy is akarta, hogy itt maradhasson. Lehetetlen volt, erős, egészséges, mennie kellett a transzporttal, de hát remélem, az Isten örökösök fölöttek, — mondta meghatottan a tanár — és szegények ezt a szenvedést is kiállják.

Ha egyebet nem tett a hadifoglyoknak ez a szerb barátja, mint, hogy sajnálta őket, velük érzett, gondolt rájuk, hogy fájt értük a szíve, már akkor is határtalan az érdeme. Ez a derék ember azonban még többet tett. Gondozta a betegeket, vizsgáltatta a kétségbeesetteket, jó hírekkel frissítette bennük az önbizalmat, elősegítette a levelezéseiket, szóval barátja volt az elhagyatottaknak, akik csak ellenségekkel voltak körülveve.

A szerb kormány a nisi iparosok és kereskedők ismételt kérésére is megtagadta, hogy a hadifoglyok üzletekben, műhelyekben, gyá-

rákban, irodákban dolgozzanak. Pedig ez a leghelyesebb és legtisztességesebb megoldás lett volna, mert egy csapással elintézte volna a foglyok ellátásának a bajait és a munkaerőnek azt a nagy hiányát, ami egész Szerbiában érezhető volt. A kormány végül engedett az álláspontjából, de a megoldás egy — adó lett.

Minden hadifogolynak minden napért, amit a városban, valahol munkában töltött, egy dinárt kellett befizetnie az államkincstár javára. Adónak sok, kauciónak kevés ez az egy dinár, de a szerb kormány mégis megadóztatta a véres verejteknek ezt a megadóztatását. A hadifoglyoknak, pláne a közlegényeknek azonban egy fillérjük sem volt és hogy fizethették volna le az egy dinárokat?

Egy belgrádi milliomos, Bouilly Benjamin, a zsidó hitközség vezető embere és a szkupstinának is több ízben tagja, nagyobb összeget deponált, amelyik arra a célra szolgált, hogy belőle ezeket az egy dinárokat kölcsönadják, előlegezzék, vagy ajándékozzák a hadifoglyoknak. Voltak napok, hogy ezer hadifogoly helyett fizette ki Bouilly a váltságdíjat. Az egy dinárt, amivel a szerb kormány megfizettette magát azért a nagylelkűségért is, hogy azon a napon nem adott enni a hadifoglyoknak.

Pribicsevics alezredes

1.

Ezzel a Pribicsevics Milánnal egyszer már találkoztam, hol is? Igen, Belgrádban, a Srbski Kralji szálló terrasán, a sarajevói merénylet utáni meleg napokban. Hogy is volt csak? Princip, a merénylő a hosszadalmas vallatások során elszólta magát, kiszalasztotta a száján ezt a nevet:

— Milán Pribicsevics.

És kiderült, hogy a Zágrábból Szerbiába pártolt Pribicsevics Milán, volt honvédfőhadnagy — Pribicsevics Szvetozár képviselő és Pribicsevics Valérián fivére — szerb vezérkari őrnagy volt a sarajevói merénylet egyik vezérkari főnöke. Az ő ötlete és az ő munkája volt a hibátlan előkészítés és a merénylet sikere nagyrészen az ő rendezői talentumát dicséri.

Belgrádján beszéltem vele és az őrnagy nyugodtan és megfontoltan, hidegen vála-

szolt, tudott válaszolni a rettenetes kérdésre. Erre az egyenesen vérfagyasztó „kérdésre:

— Igaz-e, hogy ön részes a merényletben?

Ilyen kérdéstől még egy hivatásos gyilkosnak is meg kell örülnie. Pribicsevics Milán nem örült meg, a vezérkari őrnagy úr úgy válaszolt, mintha egy hideg politikai kérdésről, vagy katonai problémáról lett volna szó, egyszerűen és kimérten válaszolt, nem hördült fel, nem tájékozott a dühtől, nem toporzékol, nem tombolt és nem vágott le a botjával. Kard ugyanis nem volt nála, civilben volt. Pribicsevics válaszolt, tudott válaszolni, s azt felelte, amit ilyen egyszerű és jelentéktelen ügynél kell. „Nem nyilatkozhatik.” „Katona, felsőbb hatóságának engedélye nélkül nemi beszélhet.” Szóval kétségtelen volt minden, amit később ki is derült minden. Pribicsevics feltétlenül benne volt a sarajevoi merénylet vezérkarában.

2.

Idő: tizenöt hónappal később).

Szín: egy bolgár brigád-kommandó.

Vacsoraközben egy ordonánc behozza a hivatalos jelentési, egész friss még, most jött táviratilag. A generális az asztalfőn villájával csönget egy poháron. És felolvassa a jelentést,

amelyikben Pristina elfoglalásán kívül Pribicsevicsről is szó van.

— Az első számfölötti népfölkelő ezred (prekobjolnik) ezred legénysége fellázadt és megölte parancsnokát, Pribicsevics Milán alezredest.

Szóval, avanszált. A hír maga nem lepett meg. Hozzátartozott a Zágrábból elindult honvédfőhadnagy sorsához, mint a pont a mondat végére. Megölték, gondoltam magamban, előrelátható volt. Érdekes, gondoltam magamban, alezredes lett.

3.

Az első hadsereg Etappen-Komniandóján, Pirolban. Foglyokat kísérnek a sárfolyónak a két partján, ami ma Pirot főutcája. Csaprasikov, a volt nisi követ szerbül beszélget a foglyokkal. Egy csoportra figyelmessé tesznek.

— Pribicsevics ezredéből valók! mondják.

A követ érdeklődni kezd. Egy altiszt, ha jól láttam, őrmester, rendkívül intelligensen adja elő a történeteket, s főképen nyugodtan, épen olyan higgadtan, mint ahogyan Pribicsevics beszélt a sarajevói merényletről.

— Három nappal ezelőtt még Jaftribác-uál megöltük a németekkel és visszaszorít-

tottuk őket. Aztán parancs jött, hogy vonjunk délre és a Moravától nyugatra tartóztassuk fel a bolgárokat. Mramor községben történt. Itt lázadnak fel a katonák, akik az utóbbi időben már nagyon elégedetlenek voltak. Pribicsevics az oka mindennek, ő kezdte, svába, mindent azért csinált, hogy veszedelembé döntse Szerbiát, mondták, s a különben is veszedelmes helyzet miatt ekkor mindegyik halálos elkeseredett volt. Öljük meg, öljük meg! — kiáltották páran. És már mentek is. Este tizenegykor történt. Körülfogták a házat, ahol Pribiesevecs lakott és — lehetek tizenöt-húszan — az ablakon, ajtón át sortűzet adtak rá.

A szerb őrmester, civilben munkavezető volt a belgrádi elektromos műveknél, nem tudott többet mondani.

— Így végezlek Pribiesevecs Milánnal! — mondta, aztán elhallgatott.

És tovább ment a foglyokkal, akik közül még azok is büszkék voltak az esetre, akiknek semmi részük nem volt a mramori istenítélet végrehajtásában...

Ezzel a Pribiesevecs Milánnal nem találkozzunk többé. Ez a zágrábi honvédfőhadnagy és mramori alezredes története.

Csaprasikov

Bulgária rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere volt még rövid néhány héttel ezelőtt Stefan Csaprasikov úr. Nisben a szerb királyi udvarnál volt rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter és most, minő fordulat, mekkora változás, most egy bolgár közkatona egyszerű tábori uniformisában az én rendkívül kedves és meghatalmazott vezetőm a meghódított Nisbe. Az az ifjú erő és tehetség, amit Bulgária minden életnyilvánulásában mutat, elsősorban államférfiainak és vezető politikusainak egyéniségében jelentkezik. Csaprasikov úr, a volt nisi követ a fiatal és nagyszerű jövődjű Bulgária vezető egyéniségeinek egyik legérdekesebb «lakja».

A külügyminisztériumban, a Miniszter - sztvó navasnitiben volt először szerencsém a volt nisi követhöz. Ebben a minisztériumban van egy kis szoba, egy igen kitűnő és igen tehetséges embernek, Herbst József urnák, a sajtóiroda igazgatójának hivatala. Bulgária egész vérkeringése, idegrendszere itt fut össze, itt lüktet ebben a kis szobában s ez így van

az első balkáni háború óla. Itt ültünk négyen és itt hallottuk a bolgár főhadiszállásról érkezett kedvező választ, a legfőbb hadvezetőség szíves beleegyezését a Nisbe, illetve az első hadsereghez való exkurzióra. Itt volt először szerencsém Csaprasikov úrhoz. Közölték velünk, hogy a volt nisi követ — az első, aki a győzelem következtében visszamehet állomáshelyére — hivatalos küldetésben Nisbe utazik és elvállalta a mi vezetésünket. Külön öröm volt ez és megtiszteltetés, mert méltóbb, kellemebb és egyben hasznosabb vezetőt, mint a volt nisi követet — Nisben, el se lehetett volna képzelni.

A volt nisi követ előkelő, igazi diplomata-jelenség. Diplomata, ahogy nem vicclapok és színpadi ábrázolások után képzeljük el, ahogy ennek a foglalkozásnak minden előkelősége és magasrendűsége lerí egy igen kiváló emberről. Elegáns, alacsony, kis feketeszakállas, állandóan mosolygó, rendkívül finom mozgású ember Csaprasikov úr; a megjelenésében, a hangjában egyformán előkelő és az a mód, ahogy az emberekkel beszél és mindig ő akar alul maradni, mindig ő a megtisztelt és a kitüntetett, különösen jellemzik egyéniségét. Nem veszi jó néven, ha Excellencnek szólítják, de mosolyog

és rendelkezésre áll és mindig előzékeny és mindenkit megelőz már a gondolatában is a „monsieur le Ministre”.

— Szóval, én fogom az urakat Nisbe vezetni és ott kalauzolni — mondta szeretetreméltóan a volt nisi követ.

Megbeszéltük az út összes részleteit, meghallgattuk a tanácsokat és azzal, hogy másnap reggel, félnyolckor a szófiai pályaudvaron találkozunk, elvártunk a követőtől. A finom és elegáns követőtől vállunk el tegnap és másnap a pályaudvaron egy szimpla közkatona üdvözöl bennünket, keményen szalutálva. A szimpla közkatona a követ, aki a harctérre is *comme il faut* megy; audienciára frakkban, fekete nyakkendővel, miniszteri tanácskozással szalonkában, a harctérre táborigényruhában. És mert katonai rangja nincs a volt követnek, megy abban a katonai rangban, ami most a legalacsonyabb, de a legnehezebb és legdicsebb, mint egyszerű népfölkelő.

A követ-közkatona szolgálja is érdekes ember. A szolga, szintén katonai egyenruhában, azonos azzal az egész világsajtóban lázott követéségi dragománnal, akit a szerbek a szerb-bolgár háború kezdetén az utcán megtámadtak és ütlegeltek. Rövidebben: betörték a fejét. Most képzelhető, milyen boldog, talán

még boldogabb, mint a követ, mert jobban és személyesebben élvezi az örömet, hogy mit jelent visszamenni mint győztesnek oda, ahonét olyan kellemetlen emlékekkel távozott az ember.

Az első balkáni háború után új éra támadt a bolgár diplomáciában. A háború tanulságain okulva, — vájjon így lesz-e nálunk is a háború után? — nagyon megválogatták a diplomataikat a bolgárok. így került Berlinbe a háborúban nagyszerű formát mutató Markow tábornok. Bécsbe a pompásan bevált Tosev, Bukarestbe Radeiŕ úr, a legkitűnőbb bolgár zszurnaliszta, akinek a balkáni háború előtti időből vannak elévülhetetlen publicisztikai érdemei és végül ekkor került és így került Belgrádba Csaprasikov.

Nem báró, nem gróf, egyszerűen Csaprasikov, egy török eredetű tisztos és igen jómódú bolgár család sarja. Egyik bátyja például a legnagyobb dohánygyár tulajdonosa Szófiában. Csaprasikovot a talentuma *és szorgalma vitte előre. A konstantinápolyi Robert-College elvégzése után, ahogy visszakerült Szófiába, a kitűnő megjelenésű és igen művelt, képzett fiatalemberről tudomást szerzett Ferdinánd király, aki maga mellé vette titkárnak. A királyi titkárából hamarosan a királyi kabinet-

iroda vezetője lett és maradi ez állásában egészen addig, amíg Belgrádba nem küldték.

Belgrád és Pirot közt, ahogy napoknak tűnő hosszú órákig megy a vonat — a katonai menetrend mindenütt egyforma — beszélgettünk és én külön érdeklődéssel a háború előtti Belgrád és a háború alatti Nis iránt, megkérem a követet, mondjon el egyet-mást természetesen csak amit ma lehet, érdekes átlomáshelyein szerzett impresszióiról:

— Egy kétségtelen, — mondja a miniszter — hogy kevés diplomáciai ügyvivőnek adatott meg az a szerencse olyan országban működni, ahol rövid idő, alig néhány év alatt, kétszer kellett a diplomáciai viszonyt megszakítani. Es ez még könnyebb, mint a másik feladat, ami rám várt, a megszakított diplomáciai viszonyt ismét fölvenni, újra megindítani. Nehezen ment . . .

A követen látszott, hogy válogat az emlékei közt, mit mondhat el:

— Nehezen ment. Belgrádban, a szerb győzelem után is nagy gyűlölet maradt irántunk és ezt nem lehetett leküzdeni. Csak egy frappáns esetet mondok el. Hartwig halálával kapcsolatos ez. A tragikus eset mindnyájunkat rendkívül megdöbbsentett, pláne azokban a forró napokban s igazán nem tudom, kit

sajnálunk jobban, a szerencsétlenül elhunyt orosz követet, a családját, vagy Giessl bárót, akinél lesújtottabb embert még nem lállam, mint amilyen akkor volt. Az összes diploma-fák, kivétel nélkül, amint a gyászos esetről hallottunk, elmentünk Harthvigékhoz és valamennyien ott voltunk éjfélután két óráig. Én Pasicis miniszterelnökkel beszélgettem és vigasztaltam a gyászbaborult családot. És másnap? . . . Másnap a Mali Journal azt írta, hogy az orosz követ halálának öröme a bolgár követségen nagy mulatság volt, hogy nálam bridge-partie volt, amit nem mondtam le, hanem megtartottam, sőt a haláleset örömhírére reggelig tivornyáztunk. Nem szoktam egyébként törődni a szerb lapok hazugságaival, de ez már boszantott és ezt nem tűrtem. Elmentem Pasicshoz és megmutattam neki a rágalmazó újságot. Én nem cáfolok, — mondtam — de ön velem volt, ön ott volt, hajnalig együtt voltunk, önnek kötelessége elintézni ezt a dolgot. Pasicis megígérte és valóban a kormány kiadott egy igen energikus hangú cáfolatot, amelyben konstataálta, hogy a hír teljesen légből kapott. A kormány nyomása alatt a Mali Journal is közölte a cáfolatot. Az első oldalon pláne. A második oldalon pedig folytatta a rágalmakat, sőt részleteket produ-

kált, közölte a jegyzékét azoknak az italoknak, amiket én és vendégeim Hartwig halálának az öröme elfogyasztottunk. Nehéz volt a helyzetem Belgrádban és kevés volt rá a remény, hogy bizonyos köröknek a bolgárok ellen való gyűlölete megszűnjék . . .

Így beszélt a követ, akinek kétségtelenül megadatott, hogy a világháború kezdetét éppen a konyhában élvezhesse, ott és frissében, ahogy főzik. Megkértem, mondjon valamit a sarajevói gyilkosság diplomáciai kulisszatitkairól . . .

— A sarajevói gyilkosságnak néhány rendkívül fontos adatát valóban ismertem. A sarajevói gyilkosságnak — most többet még nem lehet mondani — rendkívül fontos és eddig teljesen ismeretlen adatai vannak, hogy, egyszer, ha majd nyilvánosságra kerülnek, a világ bámulva és meglepetten csapja össze a kezét. Okvetlen ki fognak derülni azok az adatok, amik a szerb királyi udvarnak a merényletben való részességét, illetve ahhoz való közét igazolják. Mondom, fontos és ismeretlen adatok, de még nincs itt az ideje, még nem lehet nyilvánosságra hozni. . .

Nisről, a nisi életéről, a Nisből Belgrádba való meneküléséről beszélgettünk ezután. Nisben nagyon szűkös és nehéz viszonyok kö-

zött éltek a diplomaták. A Belgrádból Nisbe való menekülés aránylag rendben ment. Nisben rettentő volt a tífusz pusztítása. A foglyok szenvedéseit közvetlenül nézni és látni szintén nem volt örvendetes. A nisi idő a bolgár követre állandóan a munka és az izgalmak ideje volt. Rengeteg tárgyalás, ezeryi lehetőség és állandó bizonytalanság, közben örökös diplomatazálás és várakozás egy kétségtelenül bekövetkező meglepetésre, a döntésre.

— Szeptember végén és október első napjaiban — folytatta Csaprasikov — egy pár nagyon izgalmas napot éltem át a követség személyzetével együtt. A bolgár mozgósítás elrendelése után az életünk se volt biztosságban s a szerb kormány se nagyon buzgólkodott az óvintézkedések megtételében. Az elutazás a diplomáciai viszony megszakítása után pedig életveszélyes volt és csak az volt a szerencsénk, hogy a bolgár kormány kijelentette, hogy a szerb követet és személyzetét addig nem engedi el, amíg én nem vagyok a haláron túl. Ez hatott. Adtak egy különvonatot és ezen mentünk a határig, Caribrodig. Az állomás túl van a haláron s a vonat nem ment be a pályaudvarra, hanem a nyílt pályán, a határon túl ötven méternyre állt meg,

úgy hogy egy elég jókora darabot kellett gyakorlat meglenünk, amíg a bolgár vonatot elérjük. Föllélegzettünk, itthon voltunk. Csak egy jellemző esetet kell elmondanom még arra vonatkozólag, milyen volt az élelem és biztonságom Nisben. Egy szép napon a házam kapuja falán elhelyezett bombát találtam. Másnap eljön egy ember és jelentkezik, hogy a bombát ő hozta, véletlenül itt hagyta, most el akarja vinni. A hallatlan esel, hozzá a szokatlan cinizmus felháborított. A merénylőt, mert hisz az volt, nem engedtem el, amíg rendőr nem jött. Telefonon rendőrt hívtam. A rendőr komolyan és helybenhagyó bólintgalásokkal hallgatta meg följelentéseimet. Azután elment, mondván, a tettes ellen megindítják az eljárást. Kinézek az ablakon: ott mennek a rendőr és a merénylő — kezében a bomba — karonfogva, a legjobb barátságban . . .

— Gondolta, miniszter úr, hogy ilyen hamar visszakerül elhagyott állomáshelyére?

— Feltétlenül bíztam benne, hogy rövidesen visszamehetek Nisbe, de hogy ilyen hamar bekövetkezzék, bevallom, magam se reméltem. Nagyon kíváncsi vagyok a követség épületére, a sietségben egyet-mást olt kellett hagynunk, kíváncsi vagyok, meglesz-e. És ki-

váncsi vagyok Nisre magára. A bulgár Nisben még nem voltam.

Beszélgetés közben Pírolba érkeztünk, itt automobílok várlak ránk. De az autók a píroti állomástól csak Pírotba vittek, mert a feneketlen sárban nem vállalkoztak az útra. Nem marad más bátra, —A pírot—nisi utat lovon tesszük meg. A csomagokat majd szekerek hozzák utánunk. Másnap hajnalban elindultunk. Szép kis menet, elől a követ, mellette, mögötte két magvar, két német tudósíló, aztán a kíséret, katonák, szekerek. A követ volt a legfrissebb, a legjobb lovas. Mély volt a sár, hideg, metsző a szél s a kis lovat lovassal együtt majdnem feldöntötte. Aztán egyszerre minden kellemetlenség együtt: szél, hideg, hasító szél és eső, aztán az esőből hó, a hóból — Pírot után az első fensíkon — rettenetes hóvihár. Riadtan menekültünk, kocsikat szerezünk és bebújtunk. A kis lovak szemét ették a hó és jégszögek, amik sűrűn és vigasztalanul hullottak. A kocsikat megcsikorgatta a szél, mintha azért nyalábolta volna meg folyvást, hogy elbír-e vele, fel tudja-e fordítani, ha igazán nekigyürkőzik. A kocsisok szitkozódtak; a katonák leszálltak a lovakról; az esetnek kétségbeejtő hangulata volt.

Nyolc óra alatt megtettünk végre huszonöt

kilométert, huszonöt felejtetetlen kilométert. A követ már rég ott ült Bela-Palánkán, a Stationskommandon és ebéddel várt bennünket. Az istenítélet-időben, e katasztrofális orkánban csodás akarattal, energiával és férfias-sággal kitartott és hősieen belovagolt Bela-Palánkába. Pedig valóban balták estek az égből. Hódolattal és tisztelettel néztünk fal-Csaprasikov úrra, Bulgária jövődő bécsi követére, külügyminiszterére, vagy miniszterére. Aki Pirotból istenítéletben belovagol Bela-Palánkára, az előtt nincs lehetetlenség. Abból igazán lehel külügyminiszter.

Két kipirult arcú német tiszt...

1.

Két kipirult arcú német tiszt . . . Nincs benne semmi különös, úgy-e? Hideg van, tél van, november vége, a hó majdnem szünet nélkül szakad s ameddig a szem ellát, végtelen horizontjáig messze csatateretek és etapp-területeknek — most nincs más földrajzi meghatározás — minden-minden hótól fehér, gyönyörű fehér, szinte nem is illik ide, olyan fehér. Hideg van, tél van, a két német tisztnek ki lehet pirulva az arca. Nincs benne semmi különös, úgy-e? ...

Az első bolgár hadsereg főhadiszállásán, Bojadzsew tábornok asztalánál ülök. Itt jelenik meg a két kipirult arcú német tiszt, akikről beszélni akarok. Egy ilyen stáb mindenütt egyforma, a német tábornoknál Oroszlen-gyelországban éppen úgy, mint az osztrák-magyar dandárparancsnokságon a tiroli havasok alatt. A hangulat, a levegő ugyanaz. Az asztalfőn a kitűnő Bojadzsew tábornok

körülötte a vezérkar, a német és osztrák-magyar összekötő tisztek, az asztal végén a fiatalok, a távírdászok és más hivatalnokok. Legföljebb annyi eltérés van, hogy sokkal jobb a koszt, a bolgár nemzeti étlap kitalálásai, legízletesebb kombinációi kerülnek terítékre. És talán az a különbség van, hogy a hangulat valamivel még intimebb és melegebb, mint nálunk.

A tábornokot rendkívül tisztelik, nemcsak szolgálati kötelességszerűséggel, de meggyőződéssel és szinte rokoni szeretettel. Az ajtónál két katona áll, csak azért, hogy némán jelezze a tábornok érkezését, amikor ez bekövetkezik, megmerevedve üdvözli mindenki. Ebéd-, vacsora-idő nincs pontosan meghatározva. Amikor a tábornok megérkezik, ha a munkája elengedi, ha ezernyi dolgoval végzett, akkor van az ebéd vagy a vacsora. A főhadiszállás nisi ideje alatt ennek a menázsinnak külön hangulatot adott a volt szerb tiszti kaszinó, ami utoljára szkupstina volt.

Itt ülünk és ebédelünk, már vége felé jár az ebéd, felkellő elmúlt, nyílik az ajtó és belép két elegáns, két kipirult arcú német tiszt. Az ajtónál megállnak, merev meghajlással szalutálnak, azután odalépnek a tábornok elé,

Az idősebb, egy vezérkari őrnagy jelentkezik a tábornoknál:

— Tábornok úr, alázatosan jelentem megérkezésemet Mackensen tábornagy főhadiszállásáról.

A fiatalabb tiszt is meghajtja magát a tábornok előli és jelentkezik. Bojadzsew generális kezet ad mindkettőjüknek és helylyel kínálja őket. A tisztek leülnek és ebédelnek. Közel ülnek hozzám és amikor állandó szomszédom az asztalnál, a tábornok is figyelmeztet, hogy a két tiszt közül az egyik a német összekötő-tiszt, a másik egy pilóta, s hogy repülőgépen jöttek Mackensen főhadiszállásáról ide, érdeklődni kezdek a kipirult arcú tisztek iránt.

— Szép utunk volt! — mondja az őrnagy.

— Hideg volt! mondja a pilóta.

— A hóvihar, csak az volt kellemetlen! — mondja az őrnagy. Úgy-e?

— Igen! — mondja a pilóta.

Az ebédnek vége. Ebéd után, még mindig az asztalnál, hangosabb a beszélgetés. Az őrnagy beszél, mintha autó-kirándulásról lenne szó:

— Ahogy idejöttünk, a pilótának az az ötlete támadt, vegyünk magunkhoz néhány

bombát és legyünk kerülői Mitrovioa fölé. Megleltük a kis kerülőt, macskaugrás az egész és a bombákat lehajigálluk Mitrovica fölé ...

Az őrnagy könnyezik, úgy kacag, mini egy jó viccen:

— Nahát, az nagyszerű volt, mint egy felrúgott hangyaboly, úgy szaladt szét az egész trén az első bombára.

Az őrnagy alig tudta elfojtani a nevetést. Aztán egyszerre elkomolyodott, és mint akinek valami nagyon fontos jut az eszébe, szólt:

— El is felejtettem ... Ahogy jöttünk, sajnos, nagyon magasan voltunk, tisztán nem vehettük ki, visszafelé való irányban, zárt sorokban, egy végtelen oszlopot láttunk. Egészen biztos, hogy szerb foglyok voltak, nyolc-tíz-ezer fogoly lehetett becslésem szerint. Mondhatom, gyönyörű volt, eine unendliche Kolonne ...

2.

Vacsoránál még mindig itt vannak a német tiszték. Egyszerre fiatal német katona jön a terembe, egyenesen az őrnagy felé tart és egy táviratot nyújt át neki. A fiatal katona a szikratávíróállomásról való, a távirat a leg-

frissebb német kommuniké, amit a berlini nagy-állomás adott az imént Nisnek. Az őrnagy érdeklődve átolvassa a táviratot, aztán földerül arca és büszkén fölolvassa:

— Nördlich von Mitrovica, sowie nördlich und nordwestlich von Pristina wurde der Feind in Nachhulenknipfen geworfen. Es wird von dort die Gefangennahme von 8000 Serben und eine Beule von 22 Maschinengewehre und 44 Geschützen gemeldet.

Az őrnagy folytatja:

— Itt félbeszakadt a kommuniké. Nem tudom, ezzel vége van-e. A francia jelentés következne most. „De az „Eiffeltorony köz-belépett” ...

Az őrnagy hallatlanul büszke az esetre, amilyen egyszerűen folyik itt le, olyan csodálatos alapján véve. Az aeroplán délelőtt észreveszi a foglyokat s este már a szikratávíró jelenti.

3.

Másnap ebéd után automobil áll meg a szerb tisztikaszinó előtt, a Nisava-parton. A két német tiszt jelentkezik a generálisnál és barátságos mosolylyal búcsúzik mindenkitől. Az autó elrobg, a német tisztek szalutálnak,

eltűnnek a faszor végen. Tíz perc múlva mintha a levegőbe emelkedőit volna az anató, már onnan hangzik a motor berregése. A két német tiszt már repül, már magasan száll a levegőben, a kétfedelű Albatrosz-madár nagy köröket ír le a levegőben, úgy emelkedik erőlködve, okosan, öntudatosan a hegyek fölé. Öt percig, tíz percig még látni az elszálló madarat a nisi láthatár végén. Tizenöt perc múlva egészen eltűnik. Egy óra múlva Mackensen főhadiszállásán alázatosan jelentik megérkezésüket. .. Két kipirult arcú német tiszt.

A bolgár fronton

A bolgár fronton, a Drintől a Strumicáig, az egész rettenetes balkáni hadiszínt érem, ahol a bolgár katonák ontják a vérüket a kétség-telenül eljövendő Nagy-Bulgáriáért, a bolgár önfeláldozásnak ezen a nagy frontján lényegében minden ugyanaz, mint az északkeleti fronton a Stripa mellett, vagy a délnyugati fronton az Isonzó partján, vagy a tiroli havasok között. Más a trén és más az egyenruha, felszerelésben, szervezésben lehetnek és vannak is némi különbségek, de ami a lényegét leszi, az emberi erőknek végső megfeszítése, a szenvedés, a hősi önfeláldozás teljesen ugyanaz.

A legelső impresszió, ami itt a legszembe-tűnőbb és aminek önként kínálkozó mellékes gondolataitól nem lehet szabadulni, az orosz egyenruha. Nehéz hozzászokni az orosz hangulatoknak állandó hatásaihoz. Az egyenruha színe, a sapka, a sapkán az ovális jelvény, ami egészen olyan, mint az orosz katonákra nem túlságos sikerrel örökdő atyuska szeme, min-

den, minden oroszos. És a szokások, a bang, a beszéd, a hangulat, a levegő, minden, minden oroszos és semmi, semmi sem ruszsofil. Kezdetben ez valóban furcsa és zavaró: hasonló embereket eddig csak egy fronton lehetett látni, az orosz fronton, olt is csak a front mögött, mint nagy fegyvertelen tömeget, egy nagy földszínű masszát, orosz foglyokat. Itt hasonló külsejű és szokású emberek szövetségeseek, bajtársak, testvérek.

A katonák, ahogy fegyverbe lépnek, ahogyan a fegyverüket viszik, ahogyan állandóan szalutálva állnak, amikor jelentést tesznek, az az alázatos, udvarias hang, ahogy a katona feljebbvalójával beszél, a vezényszavak, amik vagy hasonlítanak, vagy ugyanazok, minden oroszos. Nagyszerű katonák a bolgárok, nem kell és nem lehet ezt már felfedezni, legföljebb megismételni illik, az első és második balkáni háború folyamán véres vizsgát tettek jeles katonai érettségükről. Elsőrendűek a katonák a fronton, éppen úgy, mint amilyen megbízhatóak és kitűnőek a front mögött az öreg „csi-csák”, a népfölkelők, akik bocskorban, fehér pokróc-felöltőben, múzeumba vagy múzeumból való antik fegyverekkel állnak őrt a vasúti állomáson. A bolgár frontnak ez a pikantériája, a bolgár katonáknak az orosz kato-

nákhöz való hasonlósága külsőségekben, szokásokban és felszerelésben természetesen nem vonatkozik arra, ami a katona igazi értékét adja, mert ezt az összehasonlítást már nem bírják el a cár katonái Ferdinánd király vitéz hadseregével.

A front mögött lehet legjobban belátni a hadsereg szervezésének a titkaiba és a bolgár front mögött valóban a legkedvezőbb megfigyeléseket lehet tenni, egy habomra nagy-szerűen felszerelt és előkészített hadsereg szervezéséről. A bolgárok fokozott veszedelmekkel állnak szemben, tehát az ellenőrzés is fokozott. Itt az angol és francia »kémekre is lehet és kell számítani, itt sokkal nagyobb az óvatosság és a szigorú elővigyázatosság, mint akár nálunk, akár a német harctéren. Ruszesuktól-Szófiáig, Szófiától-Nisig, vagy Nistól-Üszkübig, pláne a Görögország felé vivő vonalakon, az ellenőrzés olyan szigorú, hogy ahhoz hasonlót egyetlen harctéren sem lehet látni. A kémkedő ellenségnek legnagyobb érdeke mindig, hogy pontos adatai legyenek csapatok szállításáról és irányításáról, és ebből következik, hogy a legszigorúbban a csapatszállításokat kell titkolni a kémek előtt.

A mozgósítás első napjaiban az ablakokat csak lefüggönyözték, azután, mert ez nem bizonyult elég hatásos intézkedésnek, fehérre mázolták a vasúti kupék ablakait, végül, mert ez sem volt elég, egyszerűen bedeszkázták az ablakokat. A vasúti kocsikban most nincsenek ablakok, a vasúti kocsik most be vannak deszkázva és mindenki tudja, hogy ez mit jelent, nem néz ki senki, senki sem kísérli meg szembeszállni a szigorú óvatossággal, amire itt valóban rendkívül nagy szükség van.

Az összes mozgósítási műveletek, a transzportok nemcsak azokon a vasúti vonalakon, amelyek meglepően fejlettek és szinte a háború céljaira előkészítettek, de arrafelé is, ahol nagy forgalmi nehézségeket kellett leküzdeni, zavartalanul bonyolítottak le. A balkáni háború értékes tapasztalatai mindenütt látszanak, minden intézkedés indokolt és valami tapasztalás eredményének látszik. A balkáni háború eme értékes tapasztalatai mellett látni a balkáni háborúnak tragikus emlékeit is.

Láttam bevonulni sánta tiszteket; olyanokat, akik botra támaszkodva, bicegve mentek, olyanokat, akik kél bottal támogatva mentek, a balkáni háború enyhébb-súlyosabb sebesültjei ezek és háborús emlék a testi fogyatkozásuk. Egyik nagy állomáson, köz-

vetlenül a front mögött, ahonnan a vonal a határ felé megy, egészen fantasztikus dolgot láttam. Egy őrnagy, aki önként jelentkezett a frontra, teljes tábori fölszereléssel, tábori uniformisban, a pályaudvaron elbúcsúzik ismerős tisztektől, beszáll a vonatba, a harc-térre megy. Feltűnően húzza a ballábát, egészen merev, egészen élettelen ballábát. Az őrnagynak mülába van. A tisztiszolga viszi utána a podgyászát, ami nem túlságosan jelentéktelen. A tisztiszolga balkezében egy egészen kicsiny bőrönd és egy felöltő, jobbában a hóna alatt — egy müláb. Orvosi műszerészek kirakataiban látni ilyen protézis végtagol, bőrből, acélból készült láb. fenn a combnál szíjjak és acélrugók, amikkel a csonkhoz erősíti. Az őrnagy a balkáni háborúban vesztette el a ballábát, most a műhibával megy a frontra s a szolgája viszi utána a rezerv-ballábát: van-e ennél megatöbb és van-e ennél háborúsabb háborús kép?

Bolgár lövészárkok

A bolgár generálisok és a bolgár vezérkar egészen elsőrendű nívója mutatja legjobban a legközvetlenebbül, egy igen fejlett katonai kultúra képét. A legtöbb vezérkari tiszt orosz hadiiskola tanítványa. Legtöbben a pétervári vezérkari iskolában tanultak, egy kis percent végezte magasabb katonai tanulmányait Olaszországban, a torinói hadiiskolában és elenyészően csekélyen a bécsújhelyi katonai akadémián. Nincs olyan generális és a vezérkarnak sincs egyetlen olyan tagja, aki ne végezte volna el egyikét e külföldi katonai intézeteknek, már csak azért sincs, mert Szi.üübau nem lévén magasabb katonai iskola, a bolgár tisztek kénytelenek külföldön megszerezni magasabb katonai képzettségüket. A vezérkarnak ez a magas kultúrája erősen meglátszik az egész tisztikaron és valóban nem lehetne mondani, hogy hátrányára. Legföljebb furcsa most, furcsa nekem, a velünk való szövetség idején a szövetséges bolgár hadseregnek egy vezérkari stábjá, amelyben mindenki Orosz-

országban szerezte meg magasabb képzettségét.

Az első hadsereg Etappenkommandója például A generális, Ivan Dimitriev, — természetesen semmi köze Radkó Dimitrievhez. kérdésemre izgatottan visszautasította az áruló tábornokkal való legtávolabbi vonatkozását ő — orosz vezérkari iskola tanítványa és külsőleg egészen olyan, mint egy orosz generális. Ő az első hadsereg hadtápparancsnoka és Bojadzsew hadseregének nagy és gyors sikereiben kétségtelenül sok az érdeme. A bolgár nyelv mellett csak oroszul és franciául beszél, azelőtt Szentpéterváron volt katonai attasé. Most, hogy a háború eshetőségeiről beszélünk, egészen nyíltan és józanul számol és leszámol egy orosz támadás lehetőségeivel is, de nem sokai tart tőle. Mellettem ül a vezérkari főnök, egy őrnagy. Tökéletesen beszél olaszul. A torira katonai iskolában tanult. Az isonzói csatáról tud rendkívül érdekesen beszélni és niii.-s az α túlzóan elismerő jelző, amivel nein illetné az osztrák-magyar csapatok hasonlíthatatlan hősiességét, amelylyel hatodik hónapja verik vissza az olasz túlerő támadásait. Szemben ül egy másik tiszt, Bécsújhelyen tanult, perfektil beszél németül, magyarul is tud néhány szót. A piroti csárdaszoba, ahol ülünk, a pet-

roleumos a rosszillatú helyiség a képzett és intelligens katonák jelenlététől, mint egy internacionális klub, olyan előkelő hangulatú. A közkatonák között is rendkívül sokan vannak, akik külföldet jártak, legtöbb persze Magyarországot járta csak meg és — magasrangú bolgár tisztek mondták ezt — a bolgár hadsereg értékére a katonák nagy tömegének ez a világlátottsága igen jótékony hatással van. Halk, csöndes emberek a bolgár katonák, nem hangos, inkább szótlan lelkesedéssel, nem is lelkesedéssel, hanem meggyőződéssel és a megváltozhatatlan végzetbe való belenyugvással, a szenvedések és nehézségek előtt alázatosan fejel hajtva harcolnak a bolgár katonák. Vitézek, önfeláldozóak, bátrak és tanulékonyak és eredményeiknek legjobb bizonyítványai azok a német tisztek adták, akik Szófiában bolgár közkatonákból pilótákat képeznek ki. A német kapitány, a szófiai repülőtábor parancsnoka mondotta nekem:

— A bolgár katonáknál jobb tanítványokat elképzelni sem lehet, bátrak, önfeláldozóak és vakmerőek. Amikor kijönnek a repülőtérre, rendszerint akkor láttak életükben először egy aeroplánt és — két hét múlva repülnek.

A bolgár trén külön fejezetet érdemel, külön himnuszt. A csatái, mintha elsősorban a nagyszerű bolgár trén nyerte volna meg, úttalan utakon, övigérő sárban, sár-tengerben, sár-óceánban, hózivatarban, jégesőben, időjárásnak és terepnek leküzdhetetlen nehézségei közt lassan, de halálos biztonsággal működik ez a bivalyos trén. Húzzák, vonszolják, rángatják, szinte tépik a szekereket a bivalyok, a leghetlenebb körülmények között is előreviszik a Irént, mintegy öntudatos erőfeszítéssel. Valóban, ez a brutálisan nagy, ősi nyerselő nyerte meg az eddigi csatákat. Csupa primitív eszköz: az emberek hősi erőfeszítése, az állatok nyers ereje.

Azzal már régen tisztában vagyunk, hogy az egész háború nem egyéb, mint permanens földmunka, aminek folyamán legfőképpen a következő földművek készülnek: ágyúállások, lövészárkok és sírok. Az ágyúállások és lövészárkok, mintha még fejletlenebbek volnának, mint a mieink, nem olyan ötletesek, a találatekonyság nem lelte őket még” olyan kényelmesekké. Az ágyúállások nem olyan tökéletesek, mint a mieink, a minden oldalról való védekezés itt nem fejlesztette ki annyira az clmaszkírozásnak azt a művészetét, amit a mi harctereinken látunk.

A bolgár lövészárkok, a bolgár ágyúállások, egészen egyszerűek, csak a céljaiknak felelnek meg, de azoknak valóban megfelelnek. Lövészárkok és ágyúállások között mindenféle sírok, régi begyepesedett sírok, elkorhadt kettős fa kereszt ékkel, még a balkáni háborúból és új friss sírok, friss keresztekkel, alattuk az új háború hősei nyugszanak. Itt minden arra emlékeztet, hogy itt mindenki teljesíti a kötelességét. Mindenki teljesen, tisztában van azzal, teljes öntudatában él annak, hogy egy elkövetkező nagy jövődőért permans bábom s életet élnek.

Vezérkar, legénység, szervezés, felszerelés, Irén lehet más, de ami a háború lényegét teszi, a hősi önfeláldozás itt is ugyanaz, mint nálunk, tökéletesen ugyanaz. A bolgár hadsereg nagyszerű sikerei csak igazolják ismert értékeit. Itt. mindenki a helyén van, itt mindenki teljesíti kötelességét a meggyőződés és a határozottság néma entuziazmusával, habár hangos lelkesedés nélkül.

Az egyetemes kötelességteljesítésnek, az általános önfeláldozásnak a frontja a bolgár front. Nagyszerű nemzet, micsoda jövője van, amikor a csapatok között, amelyek Pirotbá,

Nisbe, Pristinába, Monasztirba bevonultak, diadalmas és fájdalmas lépésekkel ott kopogott néhány müláb is. Az a bizonyos müláb, tragikus hadi felszerelés, amit az egyik állomáson úgy vitt egy ordonánc az őrnagy után, mint egy egészen természetes, nélkülözhetetlen podgyászarabot. Mint egy Zeiss-féle tábori látcsövet.

TARTALOM

	Oldal
Szerbia végzete	3
Belgrád	7
Le Comte d'Avala	18
Kronska-ulica	23—25
Belgrád bombázása	30
Titkzatos belgrádi ablakok	37
Egy belgrádi könyvkereskedésben	45
Mezítlábás szerb katonák	50
Gépfegyver a fán	56
Románia elfüggönyözött ablakai	59
Szerb földönfutók Romániában	69
Bukaresti diplomaták	72
S. M. S. Temes	77
Radoszlavow	90
Bojadzsew	96
Akiket kiszabadítottak	104
Az első bolgár hadsereggel	111
Az utolsó proklamáció	119
Nis, a szerb fő- és székváros	123
A bolgár Nis	130

A prefektus.....	137
Nis, a nagy temető.....	141
Repülni tanul.....	148
Nyolc istálló: a fogolytábor.....	157
A hadifoglyok barátja.....	165
Pribicsevics alezredes.....	170
Csaprasikov.....	174
Két kipirult arcú német tiszt.....	185
A bolgár fronton.....	191
Bolgár lövészárkok.....	196